

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1306.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

शायणचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम्

THE CATAPATHA BRAHMANA

OF THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SHANACHARYA

EDITED BY

LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMIS

son and pupil

PROF. HITAVRATA SAMAKANTHA.

Assistant Lecturer, Vedas, The University of Calcutta.

VOL. IX. PART. I.

CALCUTTA :

PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, CHOWK LANE.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,

1911.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ नवमकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्रैष सर्वो
ऽग्निः संस्कृतः सु एषो ऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्
देवा एतदमृतं रूपं मुत्तमं मदधुः सु एषो ऽत्र-
द्वीप्यमानो ऽतिष्ठद्भ्रमिच्छमानस्तस्माद्देवा अविभयुर्यद्वै-
नो ऽयं न हि एस्यादिति * ॥ १ ॥

* 'हि एस्यादिति'—इति ग, घ ।

ते ऽब्रुवन् । अन्नं मन्त्रैः सुम्भराम तेनैनं शमयामेति तस्मा ऽएतदन्नं सुम्भरवृक्षान्तदेवत्वं तेनैनमशमयंस्तद्यदेतं देव मेतेनाशमयंस्तस्माच्छान्तदेवत्यं शान्तदेवत्यं ह वै तच्छतसद्रिय मित्वाचधत्ते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयं मेतदमृतं रूपं मुत्तमं दधाति स एषो ऽव दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नं मिच्छमानस्तस्मा ऽएतदन्नं सुम्भरति शान्तदेवत्वं तेनैनं शमयति ॥ २ ॥

जर्त्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष एतद्यञ्जीयते स एष सर्वस्मा ऽभुन्नाय जायत ऽउभयमेतदुन्नं यज्जर्त्तिला यच्च ग्राम्यं यच्चारण्यं यदुह तिलास्तेन ग्राम्यं यदुक्लृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यं सुभयेनैवैनं मेतदन्नेन प्रीणाति ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

॥ अर्कपर्णेन जुहोति । अन्नं मर्कुं ऽग्नैर्नैवैनं मेतत् प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रितसु जुहोति । अग्नय एते यत्परिश्रितस्तथो हास्येता अग्निमुख्येवाहुतयो जुता भवन्ति ॥ ५ ॥

यद्वैतुच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस-
 स्तादेवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्युरेव
 सो ऽस्मिन्नन्तर्विततो ऽतिष्ठत् सो ऽरोदीत्तस्य यान्य-
 शूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन् मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्तसु एव
 शतशीर्षा रुद्रः समभवत् सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या
 अन्या विप्रुषो ऽपतंस्ता असंख्याता सहस्राणीमा-
 ल्लोकाननुप्राविशंस्तद्यदुदितात्समभवंस्तस्माद्रुद्राः सो
 ऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा
 प्रतिहितायौ भीषयमाणो ऽतिष्ठदन्न मिच्छमानस्तस्मा-
 देषा अविभयः ॥ ६ ॥

ते प्रजापति मब्रुवन् । अस्माद्वै विभीमो यद्वै
 नोऽयं न हि ऽस्यादिति सो ऽब्रवीदन्न मस्मै सुम्भरत
 तेनैनं शमयतेति तस्मा ऽएतदन्नं समभरञ्छतरु-
 द्रियं तेनैनं मशमयंस्तद्यदेतं शतशीर्षाणं रुद्र
 मेतेनाशमयं तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं शतशीर्ष-
 रुद्रशमनीयं ह वै तुच्छतरुद्रिय मित्याचक्षते परोऽक्षं
 परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मा ऽअयं मेतदन्नं सुम्भ-
 रति शतरुद्रियं तेनैनं शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत् वै सा देवता
विस्तस्ताययत्ततो गवेधुकाः समभवत्स्वेनैवैन मेतद्-
भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपर्वेण जुहोति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः
समभवत्स्वेनैवैन मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

परिश्रित्य जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो
न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनत्युत्तरार्द्धेऽग्ने-
रुदद् तिष्ठन् जुहोत्येतस्याए ह दिश्येतस्य देवस्य
गृहाः स्वाया मेवैन मेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्य-
यजते ॥ १० ॥

स वै जानुदध्रे प्रथमए स्वाहाकरोति । अधु-
न्व वै तद्यज्जानुदध्न मधु-न्व तद्यदयं लोकस्तद्य-
ऽद्वमं लोकए रुद्राः प्राविशंस्तं स्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदध्रे * । मध्यमिव वै तद्यज्नाभिदध्न
मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकए रुद्राः प्रा-
विशंस्तं स्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥

अथ मुखदघ्नः । उपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नः सुपरीव
तद्यदसौ लोकस्तुयेऽमुं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्
प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवैना-
नेतत् प्रीणाति ॥ १३ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव इति । य एवास्मिन्नसौ
ऽन्तुर्मन्युर्विततोऽतिष्ठत्तस्मा एतन्नमस्करोत्युतो त
इदृषवे नमो बाहुभ्या सुत ते नम इतीष्टा च हि
बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

सु एष चक्रं देवः * । यः सु शतशीर्षा समभव-
द्दिश इम इदुतरे ये विप्रुङ्भ्यः समभवंस्तस्मा ए-
तस्मै चक्रायैता विश एतं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्त्य
एष प्रथमोऽनुवाकस्तेनैनं मप्रीणंस्तथैवास्मा अथ मेतं
पुरस्तादुद्धार मुदरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष
एकदेवत्यो भवति रौद्र एतच्छेतेन प्रीणाति ॥
॥ १५ ॥

चतुर्दशैतानि यजूषि भवन्ति । वयोदश
मासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्नि-

यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुक्तेन प्री-
णाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैन
मेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायन्नियं
ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यन्नस्त ऽइति
तादृक्तत् * ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमो ऽमुष्मै चेति
तद्यथा वै ब्रूयादसौ† त्वं च न एष च मा हि ऽसिष्ट
मित्येव मेतदाह नतराह हि विदित आमन्वितो
हिनस्ति ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यवाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये
नम इत्येष एव हिरण्यवाहुः सेनानीरेषु दिशां
पतिस्तद्यत् किञ्चानेकदेवस्य मेतमेव तेन प्रीणाति
क्षत्रमेव तुद्दिश्यपिभागं करोति तस्माद्यद्विगस्तुस्मिन्
जतियो ऽपिभागोऽथ या असंख्याता सहस्राणीमाँ-
ल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति‡ ॥
॥ १८ ॥

* 'तादृक्तत्'—इति ग, घ ।

† 'ब्रूयादसौ'—इति च इदं वा० वेदरमणोदयेन ।

‡ 'जुहोति'—इति ग, घ ।

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्यिते
 द्रा अनुप्रविशिर्यत्र-यज्ञेते तदेवैनानेतत् प्रीणा-
 ग्रथो ऽएवञ्च हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै
 वेधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जा-
 तानि यथाजातमेवैनानेतत् प्रीणाति ॥ १६ ॥

तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा अन्ये * । अन्य-
 रतो नमस्कारा अन्ये ते ह ते घोरतरा अशान्ततरा
 ऽउभयतो नमस्कारा उभयत एवैनानेतद्यज्ञेन नम-
 स्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा ऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । अथमे
 वानुवाके ऽथाशीत्या मथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि
 यजूंष्यावतानेभ्यो ऽन्न मशीतयो ऽन्नेनैवैनानेतत् प्री-
 णाति ॥ २१ ॥

अथेतानि यजूंषि जपति । नमो वः किरि-
 केभ्य इत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम युधा प्रियो
 वा पुत्री हृदयं वा तस्माद्यवैतस्माद्देवाच्छुद्धेत तदेता-

भिर्युद्धतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम
गच्छति तयो हैन मेयु देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो-वः किरिकेभ्य इति । एते हीदए सर्व्वं
कुर्व्वन्ति देवानाए हृदयेभ्य इत्यग्निर्व्वायुरादित्य
एतानि ह तानि देवानाए हृदयानि नमो विचि-
न्वत्केभ्य इत्येते हीदए सर्व्वं विचिन्वन्ति नमो
विचिणत्केभ्य इत्येते वै तं विचिणन्ति यं विचि-
क्षीषन्ति नम आनिर्हतेभ्य इत्येते क्षेम्यो लोकेभ्यो
ऽनिर्हताः ॥ २३ ॥

अयोत्तराणि जपति । द्रापे ऽपम्बसस्पत ऽङ्क-
त्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं हि द्रापयिषत्यु-
म्बसस्पत ऽङ्कति सीमस्य पत ऽङ्कत्येतद्वरिद्र नौल-
लोहितेति नामानि चाख्येतानि रूपाणि च नाम-
याह मेवैन मेतत् प्रीणात्यासां प्रजाना मेधां पशूनां
स्मा मेर्मा रोद्भो च नः किञ्चुनाम भद्रिति यथैव
यजुस्तथा वम्बुः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः* । तस्मा ऽएतस्मै चवायेता

विशो ऽमुं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्त्यो ऽसौ प्रथमो ऽनुवाको
 ऽथास्मा ऽएतु मुपरिष्ठादुद्धार मुदहरंस्तेनैन मप्रीणंस्तथै-
 वास्मा ऽअयु मेतु मुपरिष्ठादुद्धार मुदरति तेनैनं
 प्रीणाति तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवै-
 तत् छेवैतेन प्रीणाति * ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूर्ऽपि भवन्ति । सप्तचितिकी-
 ऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सुरो ऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति
 तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः
 पञ्चऽर्त्तवस्य इमे लोका असावादित्य एकविंश
 एता मभिसम्पदन् ॥ २६ ॥

अथावतानान् जुहोति । एतद्वा ऽएनान् देवा
 एतेनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्दुनूप्यवातन्वंस्तथै-
 वैनानय मेतदेतनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्दुनूप्य-
 वतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनस्ति ॥
 ॥ २७ ॥

तद्वै सहस्रयोजन ऽवृत्ति । एतद् परमं दूरं
यत् सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषा मेत-
द्वनूष्यवतनोति * ॥ २८ ॥

यदेवाह सहस्रयोजन ऽवृत्ति । अथ मग्निः
सहस्रयोजनं न श्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परं मग्निः
तद्यदमौ जुहोति तदेवैषा सहस्रयोजने धनू-
ष्यवतनोति † ॥ २९ ॥

असंख्याता सहस्राणि । अग्निं महत्यर्षव
ऽवृत्ति यत्र-यत्र ते तदेवैषा मेतद्वनूष्यवतनोति‡ ॥
॥ ३० ॥

दुग्धैतानवतानान् जुहोति । दुग्धाचरा ध्विरा-
द्विराडग्निर्दुग्धं दिग्धो दिग्धोऽग्निर्दुग्धं प्राणाः प्राणा
अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा मेतद्वनू-
ष्यवतनोति § ॥ ३१ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति । एतद्वा ऽएतदिमां-
लोकानित् कर्ही रोहति स स पुराहिं रोह इय

सु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यायस्तथै-
वैतद्युजमान इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥

युद्धेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽऽनानेतत् प्रीण-
न्नन्ववैति तत् एवैतदात्मान मपोद्धरते जीवात्वे तयो
हानेनात्मना सर्वं मायुरेति ॥ ३३ ॥

युद्धेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽऽतुदेतान् रुद्रा-
नित् ऊर्ध्वान् प्रीणाति तान् पुनरमुतोऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति । तद्येऽमुष्मिं-
लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषव
इति वर्षधृ ह तेषा मिषवो वर्षेण ह ते हिंसन्ति
यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षेऽद्विति । तद्येऽन्त-
रिक्षलोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वात
इपव इति वातो ह तेषा मिषवो वातेन ह ते
हिंसन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या मिति । तद्ये
ऽस्मिंलोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषा मद्र-

मिषव इत्यत्र ह तेषा मिषवो ऽस्मेन ह ते हिंसन्ति
यं निहिंसिषन्ति ॥ ३७ ॥

तेभ्यो दश प्राचीः । दश दक्षिणा दश प्रतीची-
र्दशोदीचीर्दशोऽङ्गा इति दशाक्षराव्विराड्विराडग्निर्दश
दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य साचा तावतैवैनानेतदस्मेन प्रीणाति* ॥
॥ ३८ ॥

यदेवाह दश-दशेति । दश वा ऽपञ्जलेरङ्गुलयो
दिशि-दिग्गेष्वेभ्य एतदञ्जलिं करोति तस्माद् दैतद-
भीतो ऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमो ऽपस्त्विति तेभ्य
एव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति त एवास्मै
मृडयन्ति ते यं द्विषो यश्च नो द्वेष्टि त मेषां जम्भे
दध इति य मेष द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि त मेषां जम्भे
दधात्यसु मेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्या-
त्ततो ऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्वियेत स्वयंनिर्दिष्टो
द्येव स यमेवंविद्वेष्टि ॥ ३९ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिष्टदग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य सावा तावतैवैनानेतदग्नेन प्रीणाति स्वाहा-
कारेणात्रं वे स्वाहाकारो ऽग्नेनैवैनानेतत् प्रीणाति
त्रिरित् जङ्घी रोहति तत् पट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥

युहेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व
जङ्घी रोहति तद्यायत् कृत्व जङ्घी रोहति तावत्
कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदक्षपणीं चात्वाले प्राप्स्यति । एतद्वा
ऽएनेनैतद्रौद्रं कर्म करोति तदेतदुशान्तं तदेतत्तिरः
करोति नेदिदं मशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेचिनस-
दिति तस्माच्चात्वाले युहेव चात्वाले ऽग्निरेप यच्चा-
त्वालस्तयो हैनदेपो ऽग्निः सन्दहत्यधातः सम्पदेव *
॥ ४२ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरं
मग्निं माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत
ऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रिय

मृथ विंशदृथ पञ्चविंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि
 च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्-
 सरस्याहान्याप्रोत्यथ यानि विंशत्त्रिंशन् मासस्य
 राजयस्तन् मासस्य राजीराप्नोति तदुभयानि संवत्-
 सरस्याहोरात्र्याप्रोत्यथ यानि पञ्चविंशत्स त्रयो-
 दशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा
 द्वे शिर एव पञ्चत्रिंश मेतावान् वै संवत्सर एव सु
 हाद्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरं मन्त्रिमाप्रोत्येव पु संवत्-
 सरेणाग्निना सम्पद्यत एतावत्थ उ वै शारिङ्गले
 ऽग्नी मध्यतो यजुष्मत्थ इष्टका उपधीयन्ते ऽग्नयो
 हैते पृथग् यदेता इष्टका एव सु हाद्यैते ऽग्नयः
 पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति * ॥ ४३ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थं मा-
 प्रोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत इति यान्य-
 मुनि पञ्चविंशतिर्यजूंष्यभितो ऽग्नौतः स पञ्च-
 विंश आत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्

पक्षपुच्छान्यथ या षशीत्यः सैवाशीतीना माप्तिर-
 शीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽय यद्रूढं मशीतिभ्यो
 यदेवादो महत उक्थस्योर्द्धं मशीतिभ्य एतदस्य तदेव
 सु हास्यतुच्छतरुद्रियं महदुक्थमाशीत्येवं महतोक्थेन
 सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाद्याना मुपक्रमे ।

यं मत्या कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं यन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

वितीनामुपधानं हि काण्डेऽष्टम ऽवदीरितम् ।

अथास्मिन्नवमे कर्म मन्त्रितस्याभिधास्यते ॥

“तत्रादौ तावच्छतरुद्रियज्ञोमं विधत्ते ॥—

“अथात इति ‘अथ’ शब्देनाव चित्युपधाय परिसमाप्ता-
 मन्तर्यद्योत्पत्तेः अत इति यतः कारणात् मन्त्रितः अग्निरुप

शमयनीयः अतो हेतोः शतरुद्रिय मिति कर्मनामधेयं यथा
 अग्निहोत्रं जुहोतीति । 'शतरुद्रियं जुहोति' शतरुद्रायाख्यं
 होमं भावयेदित्यर्थः । विहितोऽयं होमो रुद्ररूपतायन्नस्वान्तरूप
 शमनाय इत्याह । 'अत्रैष' इत्यादिना तेनैतत् शमय-
 नीयन्तीति अनास्मिन्नवसरे एवः 'अग्निः' साकं चैव संस्कृतो
 भवति । अतश्चासौ 'रुद्रो देवताः' यतः कारणाद्देवास्तस्मि-
 न्नैतच्चयनलक्षणेन संस्कारेण निष्पन्न 'ममृतं' अतएवोत्तमं रूपं
 'अदधुः' विस्मंसनात् प्राक् यदमृतं रूपं मस्ति तस्य विस्मं-
 सनावसरे गतत्वादेव पुनरत्र चयनसंस्कारेणादधुः । तस्या
 दीपोऽग्निः 'दीप्यमानोन्न मिच्छमानो' तिष्ठन् इच्छमान इति
 व्यत्ययेन शानच् × × × तथाभिधानात् रुद्रादेवा अनेनोपायेन
 नोऽयं हिंस्यादिति अभिभूय रिति ॥ १ ॥

'ते' देवा 'अस्मै' रुद्राय 'अन्नं' सन्निराम तेनैव शमयामेति
 परस्य सुज्ञा तथैवाकार्षुः । 'शान्तदेवत्यं शान्तदेवतार्थं देवताशान्त्यर्थं
 मित्यर्थः । अतएव शमनार्थत्वात् तदन्नं शान्तदेवत्यं तच्च देवाः
 परोक्षकामत्वात् 'शतरुद्रीय' मित्यर्थः । तदन्नं साध्यत्वात् कर्माणि
 तथैव व्यपदिश्यते । तथाच पूर्वं यथैव देवा अकार्षुः तथैवास्तावपि
 यजमानः तेन सहंशमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमे इव्यविशेषं विधाय तस्य चोभयविधानात्मकत्वात्
 चयनसंस्कारे जात रुद्रदेवतोचित रूपत्वेन प्रशंसति— "जर्त्तिलै-
 र्जुहोमोत्यादिना * 'जर्त्तिला' आरण्यतिलाः 'स एष' इति
 उत्पद्यमानस्य सर्वस्य सर्वभोगार्थं सुत्यन्ने न एष अग्निः 'सर्वस्मा

अन्नाय जायते' सर्वान्नभोगार्थं जायत इत्यर्थः । साधारण्येन होम-
साधनतया जुह्वाः प्राप्तावपवाद माह ॥ ३ ॥

“अर्कं पणेंति । अन्न 'मर्क' इति । अर्कस्य भोग्यं प्रपञ्चान्तः
प्रातिस्वादमस्त्वं जुहोतीतिचोदितत्वेनाहवनीये होमि प्रसक्तावाह
परित्यिस्त्विति * । परित्यित इति चित्तीः परितो निक्षिप्ताः
क्षुद्रपापाणाः तेष्वयं होमः कर्त्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः
अयणादग्निर्नैसा आहुतयोऽग्निं मत्सेव प्रदेये हुता भवन्ति ।
अत्र कात्यायनः—“गतवद्विद्यहोम उत्तरपक्षस्या परस्याः स्रतया
परित्यिस्त्वर्कपक्षेनार्ककाष्ठेन शतयनिति † ।” अर्ककाष्ठश्च दण्ड-
स्थाने कार्णोद्यम् ॥ ४, ५ ॥

अथ पुनस्तमिदहोमि शतगीर्पस्य रुद्रस्वेतरपाश्च रुद्राणां सुत-
पत्तिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थतत्वेन प्रशंसति— “यदेवैतदित्या-
दिना । ‘प्रजापतेः’ सप्ताशात् विस्त्रंसनावसरे सर्वासु देवतासु
तिर्यग्गतास्वपि एक एव ‘मन्यु’ ईवस्तमपरित्यज्य तस्मिन्नेवान्तः
विस्तृतो तिष्ठन् पथात् ‘स’ प्रजापति विस्त्रंसनात् ‘अरोदीत्’ रोद-
नाश्च ततो ‘थान्यनूणि प्रास्तन्दन्’ अपतत् तान्यस्तर्धत्तमानि
‘मन्यौ’ प्रतिष्ठितान्यभूवन् ततः स ‘मन्युः’ शतगीर्पत्वादि गुणको
रुद्रोऽभूत् । अथ ततो ये अशुकपा जाता स्ते अनेके भूत्वा ‡
पृथिव्यादि लोकान् ‘प्राविशत्’ “ततश्च ते अनेके ‘रुद्राः’ जाताः,

* ‘प्रसक्तावादपरित्यिस्त्विति’—इति ज ।

† का० श्रौ० सू० १८. १. १ ।

‡ ‘रुद्राचनाः’—इति ज ।

रोदनाच्च तेषां मृत्युत्तेः रुद्रत्वम् । 'यः' पुनः 'शतशीर्षा रुद्रः'
शतशीर्षो रुद्रोऽभूत् 'प्रतिहितायी' स प्रतिहिताय^१ अभिसुखस्यायै
प्रजायै भयायै तत्रान्न मिच्छन्नतिष्ठत् ॥ ६ ॥

तस्माद्देवा अभिभीत्वा * प्रजापतिं दृष्ट्वा ततोऽन्नसम्भरणैः
शमयतेत्युपदेशं प्राप्य तथैवान् अतिष्ठत् । एतच्चाद्यं शतशीर्ष-
रुद्रशमनार्यत्वाच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं तच्च परोक्षकामत्वाद्देवाः
शतरुद्रिय मिति व्याहरन्ति । अतो यद्यैव देवाः शतशीर्षं
शतरुद्रं शमयन्तथैवायं अपि यजमान एनं शतरुद्रियहोम-
सत्त्वणेनोपायेन शमितवान् भवति ॥ ७ ॥

तथैव होमद्रव्यान्तरम् विधाय प्रशंसति— "गवेधुकासक्तुभि-
रिति । गवेधुका आरण्या गोधुमाः तेषां पिटैः शतरुद्रियं
शुश्रूयात् । 'सा' प्रजापतिरूपा 'देवता' 'यत्न' यस्मिन्^१ प्रदेयै
'विस्त्रस्ताययत' अशयदिति शीतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदशाब्दि-
करणे च रूपे, 'ततः' प्रदेशात् गवेधुका जाताः । अतस्तेर्होम-
सम्पादने स्वेचभागे तस्यैवार्थप्रदर्शनम् । "स्वेन रसनेति । स्वकीयेन
रसेन येन भागेनैनं ग्रीणितवान् भवति । अत्र अर्चिलैर्जुहोति
गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति, पृथगेव विहितत्वाद्ब्रह्मविकल्पः । अत-
एवापस्तम्बेन सूचितम्,— "शतरुद्रियं शुहोति अर्चिलयवाग्वा
गवेधुकयवाग्वा अर्चिलैर्गवेधुकसक्तुभिः कुसयसर्पिषाजाक्षीरेण
मृगोक्षीरेणवेति ‡ । यत्पुनरुक्तं कार्त्त्यायनेन,— "अर्चिलमियान्

* 'अभिभीत्वा'—इति ख ।

† '० देवाभयस्मिन् उपदेशे'—इति झ ।

‡ आ० शौ० सू० १७ ११. १ ।

गवेधुकासक्तुन्” * —इतीति समुच्चयेनेतच्छास्त्रान्तरानुसारेणोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन लुहोत्यन्नकर्म इत्यनेनैवार्कपर्णहोमसाधनत्वेन विहितम् । पुनरपि प्रकारान्तरेण स्वीति— “अर्कपर्णेनेति । आशयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

अर्कपर्णवदेव परिश्रितोऽपि प्रकारान्तरेण स्वीति—

“परिश्रितुश्चोतीति । ‘लोमानि’ देहं ‘परिश्रितः’ अयन्ति परिश्रितोऽप्यग्निं परितः अयन्तीति लोमानि ‘लोमसु’ विपन्नास्ति लोमसु विष संस्पृष्टेष्वपि बाधाभावात् । अतश्च लोमात्मकेषु परिश्रितु होमादुद्गोपि न किञ्चनापि बहु हिं-
सि । “एतस्यां ह दिश्येत्यस्येत्यादिकस्याय मर्थः— एतस्य द्रवस्य रुद्रस्य ऋहादुत्तरस्यां दिशि भवन्ति । तस्या दिश्या न हिंस्यात्मकत्वात् । अत एतदुत्तरार्धहोमेन स्वस्या मेव (१) दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्या मेव तमययजते पृथक् करोति ॥ १० ॥

स वा अग्नीत्याश्च स्वाहा करोतीत्यादिना तिसृष्वपिशीतिषु स्वाहाकारः क्रियत इत्युपरिष्ठाद्व्यते तत्र कस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकार इति तत्राह— “स वै जानुदक्ष इति । ‘जानु-
दक्षे’ जानुप्रमाण प्रदेशे सोऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति । तथा सति देशस्याधोदेशत्वादधस्थानां पृथिवीं प्रविष्टान् रुद्रानेतेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

एवं 'नाभिददन्ने' 'मुखददन्ने' च । स्वाहाकारणान्तरिक्षगताद्यु-
लोकं गतांयरुद्रान् प्रीणितवान् भवति । लोकत्रयेऽपि प्रतिता अन्त-
कणाः असङ्ख्याता रुद्राः समभवदिति प्रागुक्तम् । अथ या अन्या ८
इत्यादिना स्वाहाकारस्य हविर्लक्षणाप्रदानसाधनत्वेनाग्निसाधनेन
होमविधानेन एतान् रुद्राननेन प्रीणितवान् भवतीत्याह—
“स्वाहाकारेणेति ॥ १२, १३ ॥

अथ प्रथमानुवाक्यस्य प्रथमा ऋचं व्यावष्टे— “नमस्त
इति । अस्मिन् प्रजापतौ स प्रागुक्तोयमेव 'मन्युर्विततोऽतिष्ठत्' ।
'तस्मा' एवेतेन नमस्करोति । यद्यप्यत मन्युरेव अतशीर्षा रुद्राः
समभवत् इति मन्युरेव रुद्रः समभवदिति मन्यु रेव रुद्रः
तथापि 'रुद्र'-शब्देनाथ तदाधारत्वेनाभिदात् प्रजापति इत्येति ।
'इषवे वाहुभ्यां नम' इति । तैरेव 'भीषयमाप्नो ऽतिष्ठत्'
इति । तेभ्य एव नमस्कारं करोति । मन्युरेव अतशीर्षा रुद्रो
भूत्वा इषुणा वाहुभ्यां सर्वेषां भयं सुत्पादयामासेति तन्निबन्धन
भयपरिहाराय तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

“स एष च ॥ मित्यादिकस्याय मर्थः— प्रजापते रोदनावसरे
'स' मन्युरप्यो यो देवः १' अतशीर्षा रुद्रो ऽभूत् स एव देवः अत्र
'विप्रुङ्भ्यो' ये जाता स्त इतरे 'विशः' ततश्च एता विशः 'तस्मै
चवाये' य एव प्रथमोऽनुवाक एतं पुरस्तादुद्धारं भागं मकुर्वन् ।

• 'शम्वा'—इति च ।

† 'मन्युरभयोरेव'—इति च ।

न च भारीनैकं रुद्रं प्रीणितवन्तः । यथा लोके प्रजा राज्ञाभागं
 ददाय प्रीणयन्ति तद्वत् ।

अतो यजमानोऽपि तथैव तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं भागं
 कृत्वा तेनैव तर्पयति । प्रथमानुवाकस्य पुरस्तात् उच्चारः
 कुतः अत एकदेवत्वः तदेव प्रदर्शितं रौद्र इति ॥ १५ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्राः तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयुत्य
 स्तौति— “चतुर्दशैतानोति । अधिमासेन सह ‘त्रयोदशमासाः
 संवत्सरः प्रजापतियतुर्दशः’ चतुर्दशसङ्ख्यापूर्वकः स पुनः प्रजापति
 रनन्यात्मकः । ततोऽग्निरपि चतुर्दशः तथा चाग्निर्यत्परि-
 माणकः अस्य च तादृशोऽपि तत्परिमाणकः तत् परिमाणे-
 नैवाग्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं प्रीणाति । चतुर्दशमन्त्रसाध्यहीमलक्ष-
 णेनाग्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं कार्त्स्न्येन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पौनः
 पुण्ये नमः शब्दः प्रयुज्यते स च पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः, ततश्च
 ‘नमोनम इति’ । अग्नेन यज्ञरूपेणैव नमस्कारेणैव पूजितवान्
 भवतोत्याह— “नमोनम इति । नमस्त्यतोति नमोऽग्निर्यत्परि-
 कचित्प्यत्र नमस्तः पूजाया मिति वचनात् पूजार्थं क्वच प्रत्ययः ।
 तस्मादुहेति यस्मान्नमः शब्दो यज्ञः तस्मान्नमस्त इत्येतदयश्चिद्यं न
 ब्रूयात् । किन्तु ‘यश्चिद्यं’ यज्ञकर्माह मेव ब्रूयात् ततश्च एनं
 रुद्रं ‘यज्ञस्त इति’ यथा ब्रूयात् नमस्त इत्यपि तद्वदेवोक्तं
 भवति ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रियो सोमं विधत्ते, “अथेति । “नमो हिरण्यवाहव
 इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता इन्द्रितः तत्र हयोर्दयो ह्ये-

तयोः प्रतिपादनात् 'दिशाच्च पतये नम' इत्येतद्विरण्यबाहवे सेना-
न्य ऽइत्येतयोर्विशेषणम् । एवमुत्तरत्रापि एकैकस्य विशे-
यणात् यत् द्योर्देवतयोः ॥ प्रतिपादनं भवति । अमुञ्चामुञ्चैवेति
'नमो हिरण्यबाहव' इत्यादि द्वन्द्विमा निर्देशः, यथा लोके 'असी
त्वं' च 'एव च उभाकपि नो' 'मा हिंसिष्ट' मिति जनो ब्रूयात् एव
मेवायुष्मा अमुष्मा इत्यपि नाभिहितं भवति । लोके 'असी त्वं च
एव च नो मा हिंसिष्ट मित्येव' मभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
'विदितो' जातो जन 'आमन्त्रितः' सन् 'नतरां दिनस्ति' । ततश्च
प्रकृतेऽपि तद्देवाभिधानात् रुद्रो दिनस्तीति भावः । ततो नैव
द्विदिनो दर्शयति— "नमो हिरण्यबाहवे" इति । 'एव एव'
रुद्र एव 'हिरण्यबाहुः सेनानीः' दिशाम्प्रति च । अत उक्तो
मन्त्रे 'नमो हिरण्यबाहव' इति प्रथमानुवाकः शतशोर्परुद्रो
देवतः । द्वितीयाद्यनुवाका इतररुद्रदेवतयाः । तत्रापि 'यत्किञ्चा-
त्रैकदेवत्वं' तदपि शतशोर्परुद्रस्येत्याह । "यत्किञ्चेति । अत्रापि
द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किञ्चैकदेवत्वं नैकवचनान्तमन्त्रसाध्य-
होमलक्षणमन्त्र मस्ति तेनापि एत मेव रुद्रं प्रोणाति । 'ते'
तव 'स एव च त्वं देवः' १ 'विश इमे ये इतर' २ इति उक्त-
त्वात् । प्रजाया मपि तं चतुर्भाजनं करोति । तस्मात्तुल्येऽपि
प्रजाया यदन्न मस्ति, तत्रापि चतुर्विध सम्बन्धो भागो विद्यते ।
उच्येभ्यो हरिकेशेभ्य इत्यादि बहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो

* "द्योर्देवदेवतयोः"—इति भ ।

१, २ पुरस्तादिहैव १५ कण्ठी, ४० ५, ५० ६, १० ।

याभ्यो देवताभ्य एतद्वीमं करोति, ताः पृथिव्यादि लोकात्
प्रविष्टा विप्रुङ्भ्यो जाता अनेका रुद्र देवताः बहुवचनान्तमन्त्र-
साध्यो होमोऽपि विप्रुङ्गानां रुद्राणां मिल्यर्थः ॥ १७, १८ ॥

इन्द्रिहोमानन्तरम् 'जातेभ्यो' जुहुयादित्याह— "अथेति
नमः सभाभ्यः सभापतिभ्य इत्यादि प्रतिपादितानि इन्द्रिविशेष-
भूतान्येवजातानि एतानि खलु जातान्येतद्रुद्राः प्रविविष्टः ।
तत्र तथैवैतान् प्रीणाति । किञ्चैवं 'एतानि रुद्राणां जातानि'
खलु देवताविधानं प्रकार मनुष्यस्य मनुष्या भवन्ति । तस्मा-
देतानि मनुष्याणां अपि जातानि । अतो मनुष्यजातेभ्यो
एव होमे सति देवजातेभ्योऽपि स्वादिति जाते एव तान् रुद्रान्
प्रीणाति ॥ १८ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयती नमस्ताराः, केचनान्य-
तरतो नमस्तारा इति । तद्वैषम्ये कारणेमाह— "तेषां वा
इति । अन्यच्च सर्वेषां होमे प्रतिमन्त्रद्रव्यप्रक्षेपे स्वाहाकार
इत्यत्रापि तथैव प्राप्तावावाह ॥ २० ॥

"स वा इति । स सत्र मध्यर्धे मन्त्राणां 'मशीत्यां' सकृत्
'स्वाहा करोति' । 'प्रथमेशुवाको च' सकृत् स्वाहा करोति । अथ
पुनरशीत्यां तथैवोत्तरवाशीत्याञ्च तत्र प्रथमानुवाको षोडश-
मन्त्राः । तेषां सर्वेषां मन्त्रे सकृत् स्वाहाकारः । अथ 'नमो
हिरण्यवाहव' इत्यादिभ्य 'अर्भकेष्वो नमः' इत्यन्त मेका अशीतिः
सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकाया मष्टावष्टौ मन्त्राः । 'दिशां च

पतये नमः' इत्यादिकं विशेषणतया सम्बन्धनीय मिति प्रागे-
 योक्तम् ॥ तथा च दशसु कण्डिकासु मन्त्राणां मशीतिः सम्पद्यते
 'नमस्तद्यभ्य' इत्यारभ्य 'सुधन्वने'† चेत्यन्तं एका अशीतिः सम्प-
 द्यते । पुन 'नमः सुत्त्याच' इत्यारभ्य 'धनुष्कृद्वाच वो नमः'‡ इत्येत
 नैका अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्या ऊर्द्धा अवदानमन्त्रेभ्यः
 पूर्वाणि च यजुंषि सन्ति । एतदोत्तरत विनियोगाय, प्रति-
 निर्दिष्टं निर्दिष्टं 'अत्राशीत्या च स्वाहा करोति', यानि 'चोर्द्धानि'
 वेति यदुभय निर्दिष्टं तत्राशीतिः प्रशंसति— "अत्र मशीतय
 इति अशीति-शब्देः अभिधातुः स्मरणादस्मत्पर्यन्तमासीतिषु
 स्वाहाकारे अनेवैवान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ २२ ॥

अथ यानि चेति निर्दिष्टानां विनियोग माह— "अथैता-
 नीति । "एतदास्तेत्यादिकस्याय मर्यः— 'यथा प्रियः पुत्रो वा
 हृदयं वा' 'प्रतिप्रातमं' अभिमतं 'धाम' स्थानं तद्वदेतत् मन्त्र-
 चतुष्टय मपि 'प्रियं धाम तस्माद्यज्ञैतस्माद्देवाच्छ्रद्धेत' श्रद्धितो
 भवति तत्रैताभि र्व्याहृतिभि र्जुहुयात् । तथा चैतस्य रुद्रस्य प्रियं
 धामैव प्राप्नोतीति स देव पद्यादेनं ॥ हिनस्तीति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे,— "नमो वः किरिकेभ्य इति § एते
 हि रुद्रा इदं सर्वं मपि जगत् कुर्वन्ति । एतेषां प्रजापत्यशुक्लय-

• इहेव पुरस्तात् १८ कळी, ए० ६, पं० १० ।

† वा० मं० १६-२७-३६ ।

‡ वा० मं० १६-३०-३६ क ।

§ वा० मं० १६ ३६ ख ।

निधनत्वेन प्रजापत्यात्मकत्वात् । अत एते 'किरिकाः' कर्तारः
 ततस्तादृशेभ्यो वो नमोस्त्विति मन्त्रार्थः । "अग्निर्वायु रिति ।
 'अग्निर्वायुरादित्य' इत्येतानि 'देवानां हृदयानि' यथा हृदयं
 प्रधानं तददेतेऽपि प्रधानानीत्यर्थः । अतस्तदात्मकेभ्यो रुद्रेभ्यो
 नम इत्यर्थः । अत्राग्निर्वायुरादित्यप्रकाशमन्यत्ताहित्येनैतेषां
 मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानं ; किञ्चाग्निवायुसूर्यादेवानां
 हृदयानीति तत् प्रकाशकानां अपि मन्त्राणां हृदयत्वं तस्मा-
 द्भिमप्रायेण 'एतद्वाच्य प्रतिष्ठातमं धाम वा' यथा प्रियो वा
 पुत्रो हृदयं इत्युक्तं * विचिन्वन्त एव विचिन्वन्ताः ; एते हि
 रुद्रा इदं सर्वं विचिन्वन्त्यभ्ययहारार्यम् । अतस्तत् परिहाराय
 तेभ्यो नम इत्याह । विचिन्वन्त एव विचिन्वन्ताः एते रुद्रा
 व विचोणं कर्तुं मिच्छन्ति तं विचिन्वन्ति । अतएव तेभ्यो नम
 इत्याहाजिजय इत्यस्य व्यत्ययेन आप्रत्यये रूपम् । "एतेहीति ।
 'एते' हि रुद्रा एभ्यः' पृथिव्यादिलोकेभ्यो 'निर्हता' निर्गताः ।
 तत्र विशेषेणैभ्योऽनुकषेभ्य अत 'आनिर्हतेभ्यो' रुद्रेभ्यो नम
 इत्याह ॥ २३ ॥

व्याहृतिजपानन्तर एव मुत्तराणि यजंयि जपेदित्याह "अथेति ।
 तत्र प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“एष वा इति । 'यं' जनं 'दिद्रापयिपति
 कुक्षितं कर्तुं मिच्छति । तं तथा करोति † । अतएव 'एष'
 रुद्रो 'द्रापे ऽअन्धः' शब्देन सोमलक्षण मन्त्रं विवक्षितमित्याह,

* पुरस्तात् इदं २२ कक्षी, ए० ७, पं० १५ ।

† 'तं तथैव करोति'—इति भ ।

— “सोमस्येति । ‘दरिद्रनीलरोहितीति’ एतान्येतस्य रुद्रस्य
 ‘नामानि च रूपाणि’ च भवन्तीति । तस्य नाम गृहीत्वैवैनं
 रुद्रं प्रीणितवान् भवतीत्याह ‘दरिद्रेति’ । ‘आसां प्रजाना मेघां
 पशूना’ मित्येष भागस्तु स्पष्टार्थ इत्याह । “यथैवेति । अस-
 ज्ञातरुद्ररूपविशं यतशीर्षरुद्ररूपाय चक्षाय प्रथमानुवाकम् ।
 पुरस्तादुद्धारमुदहरन् ‘अथ द्वापे ऽध्वं सस्यत’ * इत्येव मनुवाक
 सुपरिष्टादुद्धारं सुदृत्य तं समीयत् । तथैव यजमानोप्येतदनुवाक-
 जपेन कृतवान् भवतीत्याह ॥ २४ ॥

“अ एव इत्यादिना । यतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उच्चारः कृतः
 तस्मात् स रुद्रेकदेवस्य इत्याह— “तस्मादिति । एतस्मिन्ननुवाके
 यजुर्गता सप्तत्वसङ्ख्याकास्त्र्येन वृत्तिहेतु भवतीत्याह ॥ २५ ॥

“सप्तैतानोति । ‘सप्तवितिकोऽग्निः’ इत्यनेनैकेन प्रकारेणाग्नेः
 सप्तत्वसङ्ख्या सम्बन्ध उक्तः । ‘सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो
 ऽग्निः’ इत्यनेन प्रकारेण सप्तत्वसङ्ख्यायोगित्वं प्रदर्शयति । अधि-
 भासापेक्षया संवत्सरे सप्तऽर्त्तवो भवन्ति । प्रथमानुवाके एत-
 स्मिन्नुवाके च मिलिताया यजुःसङ्ख्यास्वित्यपीदानीं प्रशं-
 सति ;— “तान्युभयानोति । अतुर्द्दशैतानि यजुंषि भवन्तीति ।
 तथोक्तत्वात्तानि अतुर्द्दश अथेत्यानि सप्त च मिलित्वा उभया-
 न्यपि एकविंशतिः सम्पद्येते । सा चैकविंशति सङ्ख्या ‘द्वादश
 भासाः पञ्चर्त्तवस्य इमे लोका असावादित्य एकविंश’ इति ।

यैषा सङ्क्रासम्पत्तिस्त्वा अभिलक्ष्य भवति, तद्वाविधा सङ्क्रा-
सम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानाख्यानं होमान् कुर्यादित्याह ॥— “अथेति ।
सहस्राणि सहस्रश इत्यादि मन्त्रस्थाध्या होमा अवतानाः ;
तेषामवतान्यन्ते अवरोहन्ते धनूंषेभिरित्युपविंश इति तत्
सङ्क्रा । तेषां सुक्त होमे वार्यं प्रयोजनतया दर्शयति— “एतद्वा
धनूषवातन्वन्ति आरोपितानि धनूषवरोपितवन्त इत्यर्थः । न
ह्यवततित्यनेनावरोपणस्य प्रयोजनं दर्शितम् ॥ २७ ॥

मन्त्रेषु सहस्रयोजनस्यादग्निहोमेन पदप्रयोगात् परमे धूरे †
धनुषा अवरोपणं कृतं भवतीत्याह— तद्वा इति । “अथाग्नेः
सह प्रयोजनत्वादग्नि होमेन ‡ सहस्रयोजन एव धनुषा अव-
रोपणं सम्पादितवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

“यद्देवेति । अयं मग्निः सहस्रयोजन इत्येतद्देवोपपाद्यते ।
न ह्येतस्मिन् एतद्वातिरित्क मन्यत् किञ्चिदपि च सुपरसाधकं
नास्ति (?) । तस्याग्नेः प्रादुर्भावकत्वेन सर्वाधिकत्वात् । अत-
स्याग्ने सहस्रयोजनत्वेन तत्र होमे सहस्रयोजन एव धनुषा अव-
रोपणं सम्पादितवान् भवति ॥ २९ ॥

• मन्त्र ‘असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन् महत्यर्षव

• “अथावतानाख्यानं होमा अवतानाः । तेषामवतान्यन्ते अशु-
कुर्यादित्याह”—इति म. ज ।

† ‘परमे धुर धनुषा अवरोपणं कृतं भवतीत्याह’—इति म. ज ।

‡ ‘सहस्राण्यौ होमेन’—इति ज ।

इत्येतत् पदप्रयोगस्याभिप्राय माह— “असङ्ख्याता इति ।
 ‘यत्र यत्र’ स्थाने एते भवन्ति तत्र तथैव तेषां मतेन
 धनुषावरोपयति । ‘अर्थवः’ शब्देन पृथिव्यादयो लोका विव-
 र्यन्ते । तस्य च महतीत्यनेन कार्त्स्न्यं विवक्ष्यते । एवं च
 पृथिव्यादिलोकेषु सर्वत्र ‘असङ्ख्याता सहस्राणि’ अपरिमित
 सहस्रसङ्ख्याका एते रुद्रा भवतिष्ठन्ते । तेषां सर्वेषां नैव धनुषा
 भवरोपणं सिध्यतीति ॥ ३० ॥

उक्तां विहितानां भवतानानां होमानां सङ्ख्याविशेषं विधाय
 प्रशंसति— “दशैतान्भूतानान् जुहोतीति । ‘विराडम्भिरिति
 पट्टिच बीणि च यतानि यजुषस्तथ इष्टका उपधीयन्ते । ताश्च
 पङ्क्तिंश्चकानि भवन्ति । अतथैवं दशसङ्ख्यायोगादग्ने विराड्
 ऊर्ध्वाधो दिग्भ्यां सह * दिग्भां दशत्वम् । अग्नेषु दिगात्म-
 कत्वं सर्वदिग् व्यापकत्वात् मुखे सप्त प्राणाः, अधो पायूपस्थौ द्वौ
 नाभिर्हृदयम् इति ‘दश प्राणाः’ । प्राणानाञ्च सूक्ष्मात्मकत्वादग्निः
 प्राणात्मकः एवञ्च सत्यवतानां दशत्वेनाम्यात्मकानां रुद्राणां
 यावत्परिमाणं तावन्तैवेनानि धनुष्यवरोपयति । साकल्येन सर्वेषां
 चतुस्वरोपणं कृतं भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

अथतानहोमानन्तरं प्रत्यवरोहान् जुहुयात् इत्याह—
 “अथेति ‘नमोऽस्तु रुद्रेभ्य’ † इत्यादि मन्त्रसाध्याहोमाः प्रत्य-

* “ऊर्ध्वाधो दिग्भिः सह”—इति भ०, ञ ।

† वा० भ० १६-६४—६ ।

वरोहः, तान् कुर्यादित्यर्थः । तेषां सुपयोग माह,— “एतद्वा
इति । एतस्मिन् काले खलु एतेन होमिन ‘इमान्’ पृथिव्यादीन्
‘लोकानित’ ‘ऊर्ध्वी’ भूत्वा ‘रोहति’ ‘स’ यजमानः ‘एतद्वा
इत्यनेन बुद्धिः कालः परामृश्यते ॥ एव, इति च ज्ञान्वादि-
प्रमाणेषु कृतेन होमः अतएव ‘स रोहः पराङ्मुख’ भवति । तदा-
रोह्यमाना पृथक्कया तथैवोक्तं मिव भवतीत्यर्थः । अतएव ‘देवाः’
अस्या पृथिव्याः प्रतिष्ठात्मकत्वात् ‘इमां प्रतिष्ठाः’ प्रत्यागतवन्तः ।
अथो यथैव देवाः प्रत्यागतवन्तः तथैवायं यजमानोऽप्येतेन प्रत्य-
वरोहहोमिनेत्यां प्रतिष्ठामिकां पृथिवीं प्रत्येति, प्रकारान्तरेण
प्रत्यवरोहान् प्रशंसति ॥ ३२ ॥

“यद्देवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेन ज्ञान्वादियु प्रमा-
णेषु कृतेन होमिन ‘एतत्’ रुद्रन् ‘प्रीणन्’ अनुगच्छति यज-
मानः । अथैतेन प्रत्यवरोहणेन त एव रुद्रेभ्य ‘आत्मनं’ जीवन्मये
पृथक् करोति । तथा सत्यनेनेदानीं क्रियमाणेन ‘एवात्मना’
घरीरेण ‘सर्वं मायुवेति’ ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचिप्रकारेण तानिव स्तौति— “यद्देवेति ।
पूर्वं ज्ञान्वादिप्रमाणेषु कृतेन होमिन ‘इत ऊर्ध्वान्’ रुद्रान्
प्रीणाति’ । पूर्वं पृथिव्यादि लोकत्रयानुपविष्टान् रुद्रान् पृथिवी
मारभ्य दुर्लोकपर्यन्तं प्रीणाति । इदानीं दुर्लोक मारभ्य
पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थः । अतएव सूत्रे प्रतिनोमं “प्रत्य-

वरोहान् जुहोति” ॥ इत्युक्तम् । प्रतिलोम्यञ्च प्रथमं सुखप्रभावे
पथाज्जानुप्रमाणे ॥ होमः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् प्रदर्शनं व्याचष्टे— “नमोऽस्त्रित्वा-
दिना । ‘नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिव्योति’, ॥ अनेन द्युलोकस्त्रेभ्यो
रुद्रेभ्यो नमस्कारः कृतो भवति । तत्रत्याश्च रुद्राय हिंसितुं
तं ‘यर्वेष हिमन्ति’ । अतश्च ‘तेषां वो वयं खलु अत उत्तं
मन्त्रे,— ‘तेषां वर्षमिषव इति’ । तेभ्यो दश प्राचीरित्या-
दिक् ॥ मन्त्रभागक्षयाद्या मपि समा इत्युत्तरतः सक्तदेव व्याख्या-
स्यत इति ॥ ३५ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये इन्तरिक्ष
इति ॥ । स्वष्टार्य इति ॥ ३६ ॥

अन्यत् मन्त्रवय साधारणम् ॥ ३७ ॥

“तेभ्यो दशेत्यादिके मन्त्रेपि षोडशः पुन्येन ‘दश’-ग्रन्थ
प्रयोगस्याभिप्राह— “दशदशेति । ‘दशाचरा विराडि’-कन्तु
प्रागेव व्याख्यातम् ॥ पूर्वदश प्राचीर्दश दक्षिणेत्यादौ सङ्क्षेपम्
दिग्विशेषं च पर्यालोच्य सङ्ख्या मात्र सुपजीव्य प्राप्सति ॥ ३८ ॥

० का० श्री० सू० १८. १. ५ ।

† ‘प्रतिलोम्यञ्च प्रथमं सुखप्रभावे ततो नामिमात्रे पुनर्जातुमात्र
इति ।’ का० श्री० सू० १८. १. ६ ।

‡ पा० सं० १६. ६४ ।

§ पा० सं० १६. ६१ ।

॥ पा० सं० १६. १६ ।

१ “दशाचरा ये विराट्”—इति प्रसङ्गात् । का० १ प्र० १ ब्रा०
५१ कक्षो दृश्यम् ।

“इदानीं तत् सर्वं सुपजीव्य प्रशंसति— “यद्देवाहेति । पुटोक्तं करद्वय मञ्चलिरित्युच्यते । तस्य ‘वा ऽपञ्चलेरङ्गुलयो दग’ भवन्ति । प्रत्येकं हस्तयोः पञ्चाङ्गुलीनां भावात् । तथा च सति प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो ‘अञ्चलिं’ करोति ॥ होमावसरे तेभ्यो दश प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो रुद्रेभ्यः प्राणादि सुखादयः दशाङ्गुलयः कृत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनात् प्रतिदिशेभ्यो रुद्रेभ्यो अञ्चलिं करोति । होमावसरे तेभ्यो दशप्राचीरित्यादि मन्त्रभागकय-नेनैव तत्र तत्र दिशि वृत्तमानेभ्यो रुद्रेभ्यो ऽञ्चलिं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “तस्मादु हेतद् इत्यञ्चलिकरणस्य कारणम् प्रदर्शयति । ‘तस्माद्भूतः समवेतेनाञ्चलिं करोतीति’ अथवा एनं व्याख्यातम् । यतोऽसौ यजमानाध्यर्तुः सुखेन रुद्रेभ्यो भीतः सन् कृतवान् । तस्मादेतस्मिन् लोकेऽपि जनः भीतो ऽपञ्चलिं करोतीति । “तेभ्यो नमो ऽपस्वित्याद्ययशिष्टमात्रभागप्रयोगस्यो-पयोग माह,— “तेभ्यो नम इत्यादिना । ‘त एवेति’ ; न एव रुद्रा ‘अस्मै’ यजमानाय ‘सृडयन्ति’ सुखयन्ति । अस्मै यजमानोऽयमेव पुरुषं ‘हेष्टि’, यो वेनं यजमानं हेष्टि ‘त मेयां’ रुद्राणां ‘जम्भे’ सुखे निदधातीत्यर्थः । त मेयां जम्भे दक्ष इत्यत्र तमिषस्य स्थाने अमु मिति प्रयुञ्जगादिति कस्यचिन्मर्तं पूर्वपक्षयितु माह— “अमु मेया मिति । यं पुरुषं द्विपन्ति तम् । ‘अमु मेयां जम्भे दक्षः’ इति ब्रूयात् । अमु मिति तस्माननिर्द्देशः ।

ततश्च तद्धिम् दिव्यमाशेषु युनर्नकिञ्चिदप्यस्ति भ्रियतेत्यर्थः ।
उत्पत्त्यस्तं मतं निराचष्टे ; अपोति तदुक्तं मतं नाद्रियेते-
त्यपि कथं तस्य वध्यस्य निर्द्वेगः सेव्यतीति तत्राह स्वयं मिति
यं पुरुषं एवं यं द्विषा इति विद्वेष्टि स स्वयं मेव निर्द्विष्टो
भवति । तामधेयपह्णं तन्निर्द्वेगसिध्यर्थं भवति स च निर्द्विष्टो यं
द्विष्टो यत्र नो वेष्टि त मेवा मित्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा
न क्षुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति सामान्येन विधानात्
सङ्ख्याविशेषे पर्यवसानं मभिधत्ते । “त्रिष्कृत्व इति । सा
त्रिषु सङ्ख्या रुद्राणां साकल्येन दृष्टिहेतुर्भवतीत्याह,— “त्रिहृ-
दिति । अग्नेषु त्रिहृदिति अग्नेषु ‘त्रिहृत्’ प्रकारः, षष्ठकाण्डे
ऽभिहितः * । ‘अग्निर्यावान् अस्य च माता’ यावती ‘तावतैवेना
नेतदग्नेनग्यात्मकान् रुद्रान् शोषितवान् भवति । मन्त्रान्ते
स्वाहाकारान्तप्रदानसाधनत्वादवसरूपेण प्रशंसति, स्वाहाकारि-
त्येति । अरोहणां प्रत्यवरोहणाच्च मिलिता सङ्ख्या प्रशंसति ।
त्रिरित इति जान्वादि मुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणा-
दित जर्द्धं त्रिःकृत्वो रोहत्विति पुनश्च त्रि कृत्वः प्रत्यवरोहति
तथा सति षट्सङ्ख्या सम्पद्यते । तस्यापि ब्राह्मणम् ‘यद्वा षटतयः’
इत्यादिना प्रागेवोक्तं † मित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेणापि त्रित्व सङ्ख्या सुपपादयति— “यद्वेवेति ।

* १६वे ६ का० ३ अ० १ ब्रा० २५ कण्ठी ।

† १६वे पुरस्तात् ४ का० ५ अ० ५ ब्रा० १२ कण्ठी ।

‘नेःकत्व’ उर्द्धं भारीहणकता तदनुसारेण विःकृत्वा एव प्रत्य-
 रोद्धयं कृतं भवति । उपपन्नं चेत्, भोचेत्युनातिरेकपातः,
 रत्न्येवं, किं तत इति चेत्, मैमत्रूनस्वेवापर्याप्तत्वातिरेके-
 ताधिकाद्यथा पूर्वं मवस्थानं न सुलभ मिति । भारीह सङ्गानु-
 सारेणैव प्रत्ययरोद्धेत् सुलभ मितिचैव सङ्गोचितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्त होमान्तरं तद्वैभेसाधन ‘मर्कपर्थं चात्वाले’ प्रक्षिपे-
 दित्यत्र,— “अथेति । चात्त्वान्तप्रक्षेपस्य कारणं माह—
 “एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु ‘एतेनार्कपर्थेनैतद्वैर्द्धं
 कर्म करोति’ । अतएव ‘एतद्’ पर्थं ‘मर्कान्तं’ भवति ।
 तदिदं मर्कान्तं पर्थं कश्चिदपि नाभितिष्ठेत् । तच्च न किमपि
 द्विनश्चि । तदेतत् पर्थं ततः करोति व्यवर्त्तितं करोति ।
 चात्त्वान्तस्य गर्तत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तथैव प्रक्षेपं सुप-
 पादयति । “यद्देवेति । चात्त्वान्तान्वाधिष्यत्वेनास्मि तच्च
 प्रक्षिप्तं तदर्कपर्थं ‘एव’ चात्त्वान्तरूपोऽग्निः ‘सम्पृच्छति’ सम्पृग्-
 दहति ॥ ४२ ॥

इत्थं शतवृद्धय होम मभिधायेदानीं तस्य सम्पत्त्यभिधानं
 प्रतिजानीते । [अथातः सम्पदेवेन सम्पत् सम्पत्तिः कीनचित् प्रका-
 रेण सादृश्यं सम्पादनम्] * । यतः कारणात् कर्मोपुष्टानावसरे
 सम्पत्तिरनुसन्धातव्या । अतः कारणात् सा सम्पदेवाभिधानस्यत
 इत्यर्थः । एवकारेणात्र होमकरणप्रकारस्य कारणेन विधानं
 सूच्यते सम्पदेव प्रदर्श्यते, न पुनर्होमकरणं प्रकाशः । तस्य

* वन्यपरीक्षितान्तः प्रदर्शितः पाठो च-पुस्तकमाने अधिकः ।

सर्वस्याभिहितत्वादिति । ता मेव सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहु इत्यादिना । तत् तत्र गतरुद्रियविषये ‘यस्य’ यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सरात्मकं मग्निं प्राप्नोति’ । ‘कथं च तेन ‘सम्पद्यते’ सदृशी भवतीत्याहु र्याग्निकाः । एतस्योत्तरं ‘षष्टिश्च ह वा’ इत्यादि । एतच्छतरुद्रियं षड्युत्तराणि त्रीणि गतानि यजुंषि । पञ्चविंशत् ततः पञ्चविंशदिति । ततश्चात्र यानि षड्युत्तराणि त्रीणि च गतानि संवत्सरस्याहान्यपि तावन्ति सम्भवन्ति । ततस्तैः संवत्सरस्याहानि प्राप्नोति । ‘अथ यानि त्रिंशत्’ यजुंषि मासरात्रोणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रोः प्राप्नोति । एवं सति सुमस्तस्य सर्वस्य संवत्सरवशात् तत्संवत्सरात्मकत्वात् समयात् संवत्सरस्याह्याहोरात्राभ्यामप्राप्नोति । अथावशिष्टानि यानि पञ्चविंशदित्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्सरस्यात्मा मध्योभागः हे यजुंषी पादौ प्रतिष्ठाप्येन पादावुच्येते पुनर्हे यजुषी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहवस्तथापि यानि * पञ्चविंशदिनाधिक † मासस्य संवत्सरान्तःपातित्वं मभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चविंशता-संवत्सरः करचरणादिविशिष्ट पुरुषकारतया प्रदर्श्यते । “एतावानिति । एतत् प्रमाणकः खलु संवत्सरः । एवं च सति संवत्सरे यावती सङ्ख्यास्ति गतरुद्रियेऽपि तावतो सङ्ख्या विद्यत इति संख्याद्वारा ‘गतरुद्रियं संवत्सरं मग्निं प्राप्नोति’ तेन च सदृशी भवति । “एतावत्

* ‘याभि’ (१)—इति छ, झ, ञ ।

† ‘पञ्चविंशदिनाधिक’—इति ञ ।

उभया इत्यादिकस्याय मर्थः,— ‘शाण्डिले’ शाण्डिलदृष्टेऽग्निन्
 ‘भग्नौ’ (स्मिन्) ‘मध्यतो’ मध्यमदेशे एतावत्त्यः पञ्चुत्तरशतत्रय-
 सङ्गशका इष्टका मन्त्रवत्य उषधीयन्ते । इयं च परिगणनी-
 त्तरग्निन् काण्डे निधास्यते । इष्टकाद्यान्यवयवत्वात् पृथगेवा
 ऽन्यः । एवञ्च सति सङ्ख्याधामान्यात् शतरुद्रियेणैष्टकारुपा
 अग्नयः- पृथगेवाहुता भवन्तीति ॥ ४१ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्य सम्पत्तिः प्रगीतराभ्या
 साह— “तदाहु इत्यादिना । ‘महदुक्त्य मिति’ प्रयोजानर्तसाह-
 व्यपदेशं (१) * यस्मान्तेनानुशंसनीयं स्तोत्रं पञ्चाकारं भवति । तत्र
 पञ्चविंशस्तोत्र आत्माभागः अतयात्रापि अशीतीना मभितोविद्य-
 मानानि यानि (१ तानि) पञ्चविंशति यजुंषि तान्येव महदुक्त्य
 पञ्चविंश स्तोत्रात्मक आत्मभागः । यद्यथात्र पञ्चाकारता स्तो-
 त्रस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुशंसनात्मके
 शस्त्रे भेदेनोच्यते । यथात्मा भवति तत्रैव शिवः पञ्च पुच्छा-
 नीत्येतानि भवन्ति । आत्मभागादेव तेषा सर्वेषा सुत्पत्तेः
 आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागसम्पादना *
 देव शिरः प्रभृतीन्यपि संवृद्धीतानि भवन्तीत्यर्थः । अद्यातः
 शतरुद्रिये या अशीतयो भवन्ति ताभि महदुक्त्यस्याशीतिभि
 राख्याता, तत् सम्बन्धिनीना मशीतीना माति भवति ।

अथ शतरुद्रिये अशीतिभ्यो य देवोर्द्धं मन्त्र जात मस्ति

* “महाहते दृष्टमिति सहस्र अपदेशं”—इति न ।

† “आत्मभागोऽयं यदना”—इति भ, न ।

सर्वस्याभिहितत्वादिति । ता मेव सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहु इत्यादिना । तत् तत्र शतरुद्रियविषये ‘यस्य’ यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सराम्भक्तं मग्निं प्राप्नोति’ । ‘कथं च तेन ‘सम्पद्यते’ सदृशी भवतीत्याहु र्याग्निकाः । एतस्योत्तरं ‘षष्टिषु ह वा’ इत्यादि । एतच्छतरुद्रियं षष्ठ्युत्तराणि चोपि शतानि यज्जूपि । पञ्चत्रिंशत् ततः पञ्चत्रिंशदिति । ततश्चात्र यानि षष्ठ्युत्तराणि चोपि च शतानि संवत्सरस्याहान्यपि तावन्ति संभवन्ति । ततस्तेः संवत्सरस्याहानि प्राप्नोति । ‘अथ यानि त्रिंशत्’ यज्जूपि मासरात्रोणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रोः प्राप्नोति । एवं सति सुमस्तस्य सर्वस्य संवत्सरवशावात् तत्संवत्सराम्भक्तत्वात् समयात् संवत्सरस्याहान्याहोरात्रान्याप्राप्नोति । अथावशिष्टानि यानि पञ्चत्रिंशदिवन्ते तानि त्रयोदशी मासः स चाधिकी मासः संवत्सरस्याह्ना मधोभागः हे यज्जूपी पादौ प्रतिष्ठाप्येन पादाबुध्येते पुनर्हे यज्जूपी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहव स्तथापि यानि * पञ्चत्रिंशदिनाधिकं † मासस्य संवत्सरान्तःपातित्वं मभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशता संवत्सरः कश्चरणादिविशिष्टं पुरुषकारतया प्रदर्शयते । “एतावानिति । एतत् प्रमाणकं खलु संवत्सरः । एवं च सति संवत्सरे यावती संज्ञास्ति शतरुद्रियेऽपि तावतो संज्ञा विद्यत इति संज्ञादारा ‘शतरुद्रियं संवत्सरं मग्निं प्राप्नोति’ तेन च सदृशी भवति : “एतावत्

* ‘यामि’ (१)—इति ह, झ, ण ।

† ‘पञ्चत्रिंशदिन्द्रियत्रिंशकः’—इति ण ।

सभया इत्यादिकस्यायं मर्थः,— 'शाण्डिले' शाण्डिलहृष्टेऽग्निम्
'अग्नी' (स्मिन्) 'मध्यतो' मध्यप्रदेशे एतावत्तः पृथुत्तरगतत्रय-
सङ्क्राका इष्टका मन्त्रवत्त्वं उपधीयन्ते । इयं च परिगणनो-
त्तराग्निं काण्डे निधास्यते । इष्टकाद्यान्यवयवत्वात् पृथगीवा
ऽन्वयः । एवञ्च सति सङ्क्रासासान्यात् गतरुद्रियेषेष्टकारुपा
अन्वयः । पृथगीवाहुता भवन्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गतरुद्रियस्य सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्या
साह— "तदाहु इत्यादिना । 'महदुक्थ मिति' प्रयोजार्तसाह-
व्यप्रदेशं (१) * सङ्क्रास्तेजानुशंसनीयं स्तोत्रं पञ्चाकारं भवति । तत्र
पञ्चविंशस्तोम आत्मभागः अथवात्रापि अशीतीना मभितोविद्य-
मानानि यानि (१ तानि) पञ्चविंशति र्यजुंषि तान्येव महदुक्थे
पञ्चविंश स्तोमात्मक् आत्मभागः । यद्यथात्र पञ्चाकारता स्तो-
त्रस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुशंसनात्मके
शस्त्रे भेदेनोच्यते । यथात्मा भवति तत्रैव शिवः पक्ष पुष्पा-
नीत्येतानि भवन्ति । आत्मभागादेव तेषां सर्वेषां सुत्पत्तेः
आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागसम्पादना †
देव शिरः प्रगृतोऽपि संगृहीतानि भवन्तीत्यर्थः । अथातः
गतरुद्रिये या अशीतयो भवन्ति ताभिर् महदुक्थस्याशीतिभि
रास्थाता, तत् सम्बन्धिनीना मशीतीना मासि भवति ।

अथ गतरुद्रिये अशीतिव्यो य देवोर्हं मन्त्र जात मस्ति

* "महाहृते दृष्टव्यति सहस्र व्यप्रदेशं"—इति च ।

† "आत्मभागोऽयं यद्वता"—इति भ, ण ।

महदुक्तस्यागोतिभ्य ऊहे अधो यदेव मन्त्र जातं तदैव भवति ।
 तेन तस्य इत्यर्थः,— अद इति महदुक्तात् परं मन्त्र जातं
 बुद्धिस्थं पदार्थस्यते । एतं मन्त्र प्रकारेण अतद्विद्ये विद्यमा-
 नं तेन तेन भागिन भवति उक्ते विद्यमानस्य तस्य तस्य
 सादृश्यात् । अतद्विद्यं महदुक्त्य भाग्योति तया अततोक्त्येन
 उक्त्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति श्रीभाष्यपाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 भाष्यदिनमनपदवाङ्मयभाष्ये
 नवमकाण्डे अष्टमीऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पृथेन मृतः परिषिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भुय एवाशमयस्तुथै-
वैन मेव मेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भुय एव
शमयति ॥ १ ॥

अग्निः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपः शम-
यत्येवैन मेतत् सर्व्वतः परिषिञ्चति सर्व्वत एवैन
मेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिहुदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतेवैन मेतच्छमयति ॥ २ ॥

यद्वेवैन परिषिञ्चति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरिमांस्तुलोकाग्निः परितनोति समुद्रेण हैनां-
स्तात् परितनोति सर्व्वतस्तस्मादिमांस्तुलोकान्सर्व्वतः
समुद्रः पुर्य्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमांस्तुलोकान् दक्षिणा-
वृत् समुद्रः पुर्य्येति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नौध्रो नो
वा ऽआत्मात्मानं हिनस्त्यहिंसाया ऽव्यश्मनो ऽध्य-

दक्षिणा निरस्यति यं द्विप्रास्तं ते शुगृच्छत्विति य
मेव द्वेष्टि तं मस्य शुगृच्छत्वमुं ते शुगृच्छत्विति ॥
ब्रूयाद्यं द्विप्रास्ततो ह तन्मिन्न पुनरस्यपि तन्नाद्वियेत
स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्वेष्टि यदि न भिद्येत
मेत्तवै ब्रूयाद्यादा ह्येव स भिद्यतेऽथ तत् शुगृच्छति
यं द्वेष्ट्यप्रतीक्ष मायन्त्यप्रतीक्ष मेव तच्छुचं पाप्मानं
वदति * ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतद्रव्येण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचं मस्य पाप्मानं
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वन्त तद्यैवेन मय मेत-
च्छतरुद्रव्येण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचं मस्य पाप्मानं
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

आसीनः कुर्वीतित्यु हैक ऽआहुः । आसीनो
सै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेष कुर्वीतेमे वै लोका-
ण्यो ऽग्निस्तिष्ठन्तीश्च वा ऽद्वमे लोका अयो तिष्ठन्वै
क्षीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । पुरस्तादा ऽएषा प्रतीची
यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं
तिष्ठन्ती मुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स यथाभ्याप्रोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपतीमा
मे ऽश्मन् ऽदृष्ट्वा धेनुवः सन्त्वित्यग्निर्हेतासां धेनु-
करण्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवताना मग्नि मेवा
मन्तयत ऽएका च दृश चान्तश्च परार्द्धस्येत्येष हाव-
राहर्गो भूमा यदेका च दृश चाय हैष पराहर्गो भूमा
यदन्तश्च परार्द्धस्यावराहृतस्यैवैना एतत् परार्द्धतश्च
परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वन्त तथैवैना अय मेतदव-
राहृतस्यैव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
दपि नाद्रियेत वक्षीः कर्तुं ममुन्न वा ऽएष एता
ब्रह्मणा यजुषा वक्षीः कुरुते ऽय यत् सन्तनोति
कामानेव तत् सन्तनोति ॥ १६ ॥

यद्वेष्टका धेनुः कुरुते * । वाम्वा ऽअय मग्नि-
व्वाचा हि चितः स यदाहैका च दृश चान्तश्च

परार्हस्येति व्याग्वा ऽएका व्याग्दश व्यागुनो वाक्-
 परार्हो व्याच मेव तद्देवा धेनु मकुर्वन्त तथैवेतद्यज-
 मानो व्याच मेव धेनु कुरुते ऽथ यत् सन्तनीति
 व्याच मेव तत् सन्तनीत्येता मे ऽअन्न ऽद्रष्टका धेनुवः
 सन्त्व मुवा मुष्मिंल्लोक ऽद्रुत्येतद्वा ऽएना अस्मिंल्लोके
 धेनुः कुरुते ऽयेना एतद् मुष्मिंल्लोके धेनुः कुरुते
 तयोैन मेता उभयोर्ल्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिंश्चा मुष्मिंश्च ।
 ॥ १७ ॥

कृतव स्येति । कृतवो ह्येता ऽकृतावुध ऽद्रुति
 मत्तवुध ऽद्रुत्येतद्दत्तुष्व स ऽकृतावुध ऽद्रुत्यहोरात्राणि
 वा ऽद्रष्टका ऽकृतुषु वा ऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृत-
 क्षुतो मधुक्षुत ऽद्रुति तदेना घृतक्षुतश्च मधुक्षुतश्च
 कुरुते ॥ १८ ॥

व्विराजो नामेति । एतद्देवा एता द्रष्टका
 नामभिरुपाश्रयन्त यथा यथेना एतदाचक्षते ता
 एनान्मुपावर्त्तन्ताव लोकम्पृणा एव पराच्यस्तथ्युर-
 चितनाम्न्यो निमे मिहत्यस्ता व्विराजो नामाकुर्वन्त

ता एनानभ्युपावर्त्तन्त तस्माद्दृश दृष्टेष्टका ऽउपधाय
 लोकम्पृणयाभिमन्त्रयते तदेना विराजः कुरुते
 दृशाक्षरा हि विराट् कामदुघा ऽअक्षीयमाणा ऽदृति
 तदेनाः कामदुघा अक्षीयमाणाः कुरुते * ॥ १९ ॥

अथैनं विकर्षति । मण्डूकेनावकया चेतस-
 शाखयैतद्वा ऽपन देवाः शतरुद्रियेण चाक्षिञ्च शम-
 यित्वा शुभ मस्य पाप्मान मपहृत्याथैनं † मेतदुघ एव
 शमयति ‡ सर्वतो विकर्षति सर्वत एवैनं मेतच्छ-
 मयति ॥ २० ॥

यदेवेनं विकर्षति । एतद्वै यदेतं प्राणा कथ-
 योगे ऽग्निं समस्कुर्व्वन्तु महिरवोर्धस्ता आपः सम-
 स्कन्दन्तु मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापतिं मनुवन् । यद्वै नः कमभूद्वाक्त्त-

* 'कुरुते'—इति ख ।

† 'मपहृत्याथैनं'—इति ग, घ ।

‡ "शमयन्त्यथैवैनं मय मेतच्छतरुद्रियेण चाक्षिञ्च शमयित्वा शुभ
 मस्य पाप्मान मपहृत्याथैव मेतदुघ एव शमयति"—इत्यत्राधिको पाठः
 क, ख, घ पुस्तकेषु ।

दगादिति सोऽब्रवीदेषु व ऽएतस्य ब्रुनस्पतिर्व्वेत्त्विति
 व्वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं व्वेतस ऽब्रुत्याचक्षते परोऽक्षं
 परोऽक्षकामा हि देवा ऽभ्य यदब्रुवन्नवाङ्मः कम-
 गादिति ता ऽभवाक्का ऽभभवन्नवाक्का ह वै ता अबक्का
 ऽब्रुत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैता-
 स्वय्य ऽभापो यन् मण्डूको ऽवका व्वेतसशाखैताभि-
 र्व्वेन मेतत् वयीभिरङ्गिः शमयति ॥ २२ ॥

यदेवैनं व्विकर्षति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते
 सु ऽएष सर्व्वस्मा ऽभन्नाय जायते सर्व्वमेतदन्नं यन्
 मण्डूको ऽवका वेतसशाखा पशवस्य ह्येता आपद्य
 ब्रुनस्पतयश्च सर्व्वेवैनं मेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् * । तस्मान् मण्डूकं पशूना-
 मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सो ऽवकाभिरया
 तस्माद्वका अपा मनुपजीवनीयतमा यातयाम्न्यो
 हि ता व्वेतसेन ब्रुनस्पतीनां तस्माद्वेतसो ब्रुनस्पती-
 ना मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि स ॥ २४ ॥

तानि व्यष्टे प्रवृध्य । दक्षिणार्द्धे नान्नेरुस्तरेण
परिश्रितः प्रागुये विकर्षति समुद्रस्य त्वावकयान्ने
परिव्ययामसि पावको ऽश्मभ्यः शिवो भवेति
समुद्रियाभिस्त्वाङ्गिः शमयाम इत्येतत् * ॥ २५ ॥

अथ जघनार्द्धे नोदक् । हिमस्य त्वा जरायु-
गान्ने परिव्ययामसि पावको ऽश्मभ्यः शिवो
भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य
त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् + ॥ २६ ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राक् † । उप उमङ्गुप, वेतसे
ऽवतर नदीष्वा ‡ चान्नेः पित्तमपामसि मण्डूकि
ताभिरागहि सेम न्नो यत्त पावकुवर्षः शिवं
कृधीति यथैव यजुस्तथा वन्तुः ॥ २७ ॥

अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणा ॥ अपा मिदं न्ययनः
समुद्रस्य निवेशनम् अन्यांस्ते ऽश्मत्तपन्तु हेतयः

* , † 'इत्येतत्'—इति म, च ।

‡ 'प्राक्'—इति म, च ।

§ 'नदीष्वा'—इति म, 'नदीष्वा'—इति च ।

॥ 'दक्षिणा'—इति म, 'दक्षिणा'—इति च

पावको ऽपस्मभ्यः शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा
यजुरित्यथैव द्विकर्षत्यथेति अथेत्यथेति तद्विचिन्वा-
हत्तवि देवता ० ॥ २८ ॥

आत्मान मये द्विकर्षति । आत्मा ह्येवायं
सम्भवतः, सम्भवत्यथ दक्षिणं पञ्चमय पुच्छमयोत्तरं
तद्विचिन्वाहत्तवि देवता + ॥ २९ ॥

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि द्विकर्षति । अभ्यात्म
मेव तच्छान्तिं धत्ते, परस्तादध्वावपरस्तादेव तद-
ध्वाचीं शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणं
पक्षं स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया
यच्चितयन्त्या कृषेत्युत्तरं पावकं पावक मिति यद्दे
शिवः शान्तं तत् पावकः शमयत्येवैनं मेतत् ॥
॥ ३० ॥

सप्तभिर्द्विकर्षति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्त-
ऽत्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'देवता'—इति ग, घ ।

† 'देवता' इति ग, 'देवता'—इति घ ।

त्वा तावतैवेन मेतद्विकर्षति तं व्यञ्ज मुत्करे-
प्रस्य * ॥ ३१ ॥

अधेन० सामभिः परिगायति† । अथैष सर्व्वी-
ग्निः सस्रुतस्तस्मिन् देवा एतदमृत० रूपं मुत्तमं
रदधुस्तथैवास्मिन्नयं मेतदमृत० रूपं मुत्तमं दधाति
शामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यं मृतमु वै
प्राणा अमृतं मेवास्मिन्नेतद्रूपं मुत्तमं दधाति सर्व्वतः
परिगायति सर्व्वतः ऽएवास्मिन्नेतदमृत० रूपं मुत्तमं
दधाति ॥ ३२ ॥

यद्वैवेन० सामभिः परिगायति । एतद्वै देवा
अकामयन्तानुस्थिकं मिमं ममृतं मात्मानं कुर्व्वीमही-
ति ते ऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेमं मात्मानं मनुस्थि-
कं ममृतं करवामहा ऽइति ते ऽब्रुवंश्चेतयद्वा मिति
चित्ति मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तद्विच्छत यथेम-
मात्मानं मनुस्थिकं ममृतं करवामहा ऽइति ॥ ३३ ॥

* अस्थि—इति क, अस्थि—इति ख, अस्थि—इति ग, क ।

† परिगायति—इति क ।

ते चेतुयमाणा । एतानि सामान्यपश्यन्तैरेनं
 पर्यगायन्तैरेत मात्मान मनस्थिक ममृत मकुर्वन्त
 तथैवेतद्यजमानो यदेन० सामभिः परिगायन्तेत
 मेवेतदारमान मनस्थिक ममृतं कुरुते सर्वतः परि-
 गायति सर्वत एवेतदेत मात्मान मनस्थिक ममृतं
 कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्मौव वा इदमे लोका
 ऽप्यथो तिष्ठन्वे व्यीर्यवत्तरो हिङ्गृत्य गायति तत्र हि
 सर्वं कुरुत० साम भवति ॥ ३४ ॥

गायन् पुरस्ताद्गायति । अग्निर्वै गायन् मग्नि
 मेवास्मैतत्पिब करोत्यथो गिर एवास्मैतदनस्थि-
 क ममृत करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तर दक्षिणे पक्षे । इय वै रथन्तर मियु मु
 वा एषा लोकानां रसतमो ऽस्या० ही मे सर्वे
 रसा रसन्तम० इ वै तद्व्यन्तर मित्याचक्षते परो-
 ऽधं परोऽध्वकामा हि देवा इमा मेवास्मैतद्वक्षिणं
 पक्ष करोत्यथो दक्षिण मेवास्मैतत्पक्ष मनस्थिक ममृत
 करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे * । द्यौर्व्यं बृहद् द्यौर्हि बृर्हिष्ठा
द्विष मेवास्मैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथो ऽउत्तरं मेवास्मे-
तत् पक्षं मनस्थिकं नमृतं करोति ॥ ३७ ॥

व्यामदेव्यं मात्मन् । प्राणी वै व्यामदेव्यं
व्यायुः प्राणः सर्वेषां सु हेषु देवानां मात्मा
यद्वायुर्व्यायुमेवास्मैतदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मानं
मेवास्मैतदनस्थिकं नमृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुष्कम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं
यो हि कुक्षं यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएतं मेव तस्याहु-
त्वीनाः रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसं मेवास्मैतत्
पुष्कं करोत्यथो पुष्कमेवास्मैतदनस्थिकं नमृतं
करोति † ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआ-
दित्यो हृदयः सृष्ट्वा एष सृष्ट्वा हृदयं परि-
मण्डल एष परिमण्डलः हृदयं वात्मन् गायत्या-

* 'पक्षे'—इति ग, 'पक्षे'—इति घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

ति चेतुयमानाः । एतानि सामान्यपञ्चसुतैरेनं
 पर्यगायसुतैरेत मात्मान मनस्विक ममृत मकुर्वन्त
 तथैवैतद्यजमानो यदेन० सामभिः परिगायन्तेत
 मेवैतदात्मान मनस्विक ममृतं कुरुते सर्वतः परि-
 गायति सर्वतऽएवैतदेत मात्मान मनस्विक ममृतं
 कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्मौनं वा ऽङ्गमे लोका
 ऽप्यथो तिष्ठन्वै ज्वीर्यवत्सरो हिङ्गुत्य गायति तच्च हि
 सर्वं कृत्वा० साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्ज्वे गायत्र मग्नि
 मेवास्मैतच्छिरः करोत्यथो शिरं एवास्मैतदनस्थि-
 क ममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तर दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तर मियु मु
 वा ऽएषां लोकानां० रसतमी ऽस्या० ही मे सर्वं
 रसा रसन्तम० ह वै तद्वैरथन्तर मित्याचक्षते परो-
 ऽर्धं परोऽक्षकामा हि देवा इमा मेवास्मैतेदक्षिणं
 पक्षं करोत्यथो दक्षिण मेवास्मैतत्पक्ष मनस्विक ममृत
 करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे * । द्यौर्व्यं बृहद् द्यौर्हि बर्हिष्ठा
दिव मेवास्मैतदुत्तर पक्षं करोत्यथो ऽउत्तर मेवास्मै-
तत् पक्षं मनस्थिकं समृतं करोति ॥ ३७ ॥

व्यामदेव्यं मात्मन् । प्राणो वै व्यामदेव्यं
व्यायुः प्राणः सर्वेषां सु हेषु देवानां मात्मा
यद्वायुर्व्यायुमेवास्मैतदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मानं
मेवास्मैतदनस्थिकं समृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं
द्यौर्हि कुशं यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएतं मेव तस्याहु-
तीनाम् रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसं मेवास्मैतत्
पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवास्मैतदनस्थिकं समृतं
करोति + ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआ-
दित्यो हृदयम् अक्ष्ण एष अक्ष्णम् हृदयं परि-
मण्डल एष परिमण्डलम् हृदयं मात्मन् गायत्या-

* 'पक्षे'—इति ग, 'पक्षे'—इति घ ।

† 'करोति'—इति झ ।

तन् हि हृदयं निकचे निकचे हि हृदयं दाक्षणे
निकचेऽतो हि हृदयं नदीयं चादित्यं मेवास्मैत-
हृदयं करोत्यथो हृदयं मेवास्मैतदनस्थिकं भमृतं
करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्यत् प्रजासु
गायति तत् प्रजासु हृदयं दधात्यथ यत् प्रजा-
पतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

यदेव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं
वा अग्निः प्रजाय प्रजापतिष्ये तद्यदग्नौ गायति
तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता वैता भमृतेष्टकाः * । ता उत्तमा उपदधात्य-
मृतं तदस्य सूर्यस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सूर्यस्या
मृतं सुत्तमं नान्यो ऽध्वर्योर्गायेदिष्टका वा ऽप्येता वि-
चितो ह स्याद्यदन्यो ऽध्वर्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पूयेस्मिन् ब्राह्मणे शतरुद्रीयहोमोऽभिहितः अथास्मिन्नग्नौ
परिवेकधेनुकरणाधिकर्षणादिकं कर्माभिधास्यते । कान्वायनः ।
— “चियं परिपेक्षत्यग्नीदक्षिणे निक्कत्तेऽर्द्धं क्षन्वाग्मवूर्ज-
मित्यद्वैरधि” * इति आग्नीध्रो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाणं निधाय
“अग्मवूर्ज” † मिति मन्त्रे व पाषाणस्योपरित् चारभ्याग्निं
परिविष्टेदिति सूत्रार्थः त मेकं परिपेक्षं विधत्ते— “अयेति ।
यतः कारणात् सचित्तोन्मिः रुद्ररूपत्वादशान्तः अत एनं
गान्त्यर्थं परिविष्टेत् ननु चात्र सचित्तस्याग्नेः रुद्ररूपत्वेना-
गान्तस्य मनार्थं नैव शतरुद्रीयहोमः । अतएवीत्तं “तस्मा एत
द्वत्तं समभ्यहान्तदेवत्वत्” ‡ इति अतः किमर्थं पुनः गम-
नार्थं परिवेकस्य विधानं ? न हि गान्तः पुनरपि गान्त मपे-
क्षते । न हि भुक्तवान् भोजन मपेक्षत इत्यत आह— “एतद्वा
इति । एतदिति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्गः । एतस्मिन्
वसरते देवा अगान्त मेन मन्त्रिं शतरुद्रीयेण गमयित्वाद्ये-
तेन परिवेकेण भूय एवाधिक मेवाद्यागमयन अतो यथै
व देवा अकुर्वन् तज्जैवाय मपि यजमानः शतरुद्रीयेण गान्त
मपि पुनरधिकगमनार्थं परिविष्टति । अतः गमनाधिक्वार्थ-
त्वात् परिवेकोऽवस्थं विधेय इति भावः । “अयेन मतः परि-
विष्टति”—इति सामान्य विधानात्पय आदिनाऽपि परिवेकः

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १ ।

† वा० सं० १७. १ ।

‡ दक्षेण पुरस्तात् १ भा०, १ क०, २०. ५.

स्यादित्येव च ह, — “अन्निरिति ।” परिपेक्षस्य शमनार्थत्वादय-
श्चाभ्यादि-तसन्तापशमनक्षमत्वेन शान्तित्वादङ्घ्रिः सम्पादितेन
परिपेक्षेणैव शमयति ॥ १ ॥

“अङ्घ्रि” इति कचिदेवपरिपेक्षेसाकल्येन शमनं न सेव्यती-
त्याह, — “सर्वत” इति । सक्तं कर्त्तुं शास्त्रार्थ इति न्यायेन
सक्तदपि परिपेक्षेः कृते परिपेक्षविधिरु इत्यर्थः । स्यादित्य-
भिप्रेत्य तदावृत्तिं सङ्ख्यां दर्शयति । ‘चिः कत्व’ इति । चित्त्व-
सङ्ख्येय कार्त्तव्यमेव शमनहेतु इत्याह, — “चिहृदग्नि” इति
अथ तमेव परिपेक्षं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥

“यदेवैव मिति । एव सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन
प्राजापतेय सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् ‘इमे’ पृथिव्यादयो-
ल्लोकाः खलु अतश्च तादृगस्याग्नेः परिपेक्षेण इमानेव ‘लोकान-
नङ्घ्रिः परितनोति’ परिवेष्टयति । समुद्रस्यावात्मकत्वादङ्घ्रिः
परिपेक्षे समुद्रेणैवैवान् लोकान् परिवेष्टयति । स च परिपेक्षः
‘सर्वतः’ सम्पादित इति समुद्रोपोमान् लोकान् सर्वतः (पयेति
पृथिव्याः समुद्रेण वल्लवत्वात् अन्तरिक्षधुनिलोकयोः पृथिव्या
मुपरिवर्त्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः
पयेतीत्युच्यते सर्वतः) ॥ परिपेक्षः सञ्चिहृदपि कर्त्तुं शक्यत
इत्यत आह — ‘दक्षिणाहृदिति । अतः प्रादाक्षिण्येकमेव परि-
पेक्षः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पयेति ॥ ३ ॥

समाख्याविनियोगाच्चाध्वर्योः परिवेक प्राप्तापवाद माह —
 “अग्नीदिति । अथ कस्मादध्वर्युपरिवागेनाग्नीध्रः परिगृह्यत
 इत्यत्राह * अग्निरेष इति परिवेकव्यवस्थान्नेरगमनेन त्रय-
 स्वादध्वर्यो परिवेकृरितो † हिंसा सन्ध विता स्यात् अग्नीध्रस्य
 पुनरग्न्यत्मकत्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवादहितं यं
 तस्य परिग्रह इत्यर्थः । परिवेकावसरे दक्षिणे निकले कश्चित्
 पाषाण निधाय तत आरभ्यत इत्याह । “अग्नीध्रीयादिना ।
 निकलः कच प्रदेशः तत् सन्धिस्थानं । लोकेऽपि पर्वतादिषु
 दक्षिणात्पाषाणसन्धिस्थानाद् सर्वत स्तोत्रस्थस्थाने (१) पाषाणं
 निधाय तत आरभ्य परिनिष्ठेत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं प्रकार परिवेकं विधाय अथ तत्र मन्त्रं प्रदर्शन्
 व्याचष्टे— “अग्नीध्रं मिति ‡ । आप इति यत् ‘एषा पर्वतश्च
 अग्निः श्रिता ऊर्कस्तस्य पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो या सुग्रा’
 अतश्चाग्नीध्रं मित्येषभागी य एवाभिधत्ते । ‘गिन्विद्याणा
 मिति अयति शानभि इत्यहोदेये च रूपम् । उत्तरत्र ‘इराणा’
 इत्येतदपि निजन्तं पदम् । ‘अह्य ओषधीभ्य इत्यतन् मन्त्र
 भागपरिपादोर्थः प्रसिद्ध इत्याह,— “एतस्माद्वेति । ‘पयः’ चीरं
 तस्य अनादिभ्यः सम्पाद्यन्ते इत्येतत् प्रसिद्धं मेव अथान्युक्त-
 वतीभ्यो गोभ्यः सादुत्पत्तेरिति । ‘तां न इयं’ इत्यनेन भागी न

* ‘इत्यत्र आह’—इति ख, म । इत्यत्राह’—इति छ, न ।

† ‘अध्वर्यो (१) परिवेकृरितो (१)’—observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १७. १ ।

स्यादित्येव च ह, — “अग्निरिति । परिपेकस्य शमनार्थत्वादय
 चाग्न्यादित्यन्तमन्तापशमनचमत्वेन शान्तित्वादग्निः सम्पादितेन
 परिपेकेणैव शमयति ॥ १ ॥

“अग्नि” इति कचिदेवपरिपेकेसाकल्पेन शमनं न सेव्यती
 त्याह, — “सर्वत” इति । सक्तत् कने शास्त्रार्थ इति न्यायेन
 सक्तदपि परिपेके कृते परिपेकविधिय इत्यर्थः । स्यादित्य-
 भिप्रेत्य तदाहति सद्भां दर्शयति । ‘चिः कृत्व’ इति । चित्-
 सङ्ख्यस्य कार्त्तव्येनैव शमनहेतु इत्याह, — “चिहृदग्नि” इति
 अयं तमेव परिपेकं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥

“यद्येवैव मिति । एव सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन
 प्राजापतेय सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् ‘इमे’ पृथिव्यादयो-
 लोकाः खलु अतश्च तादृगस्याग्नेः परिपेकेष्व इमानेव ‘लोका-
 नग्निः - परितनोति’ परिवेष्टयति । समुद्रस्यावात्मकत्वादग्निः
 परिपेके समुद्रेणैवेनान् लोकान् परिवेष्टयति । स च परिपेकः
 ‘सर्वत’ सम्पादित इति समुद्रोपीमान् लोकान् सर्वतः (पयेति
 पृथिव्याः समुद्रेण बलवत्त्वात् अन्तरिक्षद्युनोक्तयोः पृथिव्या
 सुपरिवर्त्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः
 पयेतीत्युच्यते सर्वत) * परिपेकः सव्याहृदपि कर्तुं शक्यत
 इत्यत आह — “दक्षिणाहृदिति । अतः प्रादाक्षिण्यैकमेव परि-
 पेकः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पयेति ॥ ३ ॥

समाख्याविनियोगाच्चाध्वर्योः परिषेक प्राप्तापवाद माह, —
 “अग्नीदिति । अथ कक्षादध्वर्युपरि शग्निनाग्नीध्रः परिगृह्यत
 इत्यत्राह ॥ अग्निरेष इति परिषेकस्य स्यान्नेरगमनेन क्षय-
 त्वादध्वर्यो परिषेकस्तरितो ॥^१ हिंसा सम्भविता स्यात् अग्नीध्रस्य
 पुनरग्न्यत्माकत्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवाद्द्वितीयं
 तस्य परिषेक इत्यर्थः । परिषेकावसरे दक्षिणे निकटे कश्चित्
 पाषाणं निधाय तत आरभ्यत इत्याह । “अग्नीध्रीयादिना”
 निकटः कक्ष-प्रदेशः तत् सन्धिस्थानं । लोकेऽपि पर्वतादिषु
 दक्षिणात्पाषाणसन्धिस्थानाद् सर्वत स्तेरस्य स्थाने (१) पाषाणं
 निधाय तत आरभ्य परिषेकेत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं प्रकारं परिषेकं विधाय अथ तत्र सम्भवं घटर्षन्
 व्याचष्टे— “अग्न्यूर्जं मिति ॥^२ आप इति यत् ‘एषा’ पर्वतस्य-
 श्मनि ‘विता’ अर्कः रक्तः पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो या मुत्पत्तेः
 अतश्चास्त्यूर्जं मित्येषा भागो य एवाभिधत्ते । ‘जिह्वियाणा
 मिति व्यतीः शान्ति इत्यङ्गदेये च रूपम् । उत्तरस्य ‘रक्षाणा’
 इत्येतदपि निजन्तं घटन् । “अग्नौ भोजधीभ्य इत्यतत् सन्ध-
 भागपरिपाद्योर्थः प्रसिद्ध इत्याह, — “एतस्मादिति । ‘पयः’ क्षीरं
 तच्च अनादिभ्यः सम्पाद्यन्ते इत्येतत् प्रसिद्धमेव अत्रात्युक्त-
 यतीभ्यो गोभ्यः ऋदुत्पत्तेरिति । ‘तां न इयं’ इत्यनेन भागो न

* ‘इत्यन व्याह’—इति ज, झ । इत्यत्राह’—इति छ, ञ ।

† ‘अयदध्वर्यो (१) परिषेकरिनी (१)’—observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १७. १ ।

महतत् तत् एदावत्यस्य प्रतिपादनात् तेषां तत् प्रेरकत्वेन
तदुपपादयति । "महतो वा इति मन्त्रम्यायमर्हः,—पर्वो अस्म
नि गिरियणां यिता ऊर्जे रसे चप इत्यर्थः । ता मूर्जे मद्राः
आपवाभ्यां वन्यतिव्यव सम्प दित पया व्याहरन्ति तद्वसत्वात् ।
हेतु मतः संग्रहात्—रादाने, सम्यग्दाता यूय ता मिव मन्त्र
माणा मूर्जे वम नोऽस्मभ्यं वत सम्प दयति" परिवेकानन्तरं अस्म-
भ्यं इत्यनेन मन्त्रेण पापाणि कुम्भं निदध्यात् इत्याह । "अस्मिन्ने
हृदिति, निदधातीति । अस्मिन् कुम्भस्य निधाने परिवेकेष्व
गन्तव्यं रुद्रस्य तुम्भं पापाणि निहितवान् भवति इत्याह । तस्मा
दस्मिन्नुध दधाति । "तस्मादिति । यतोऽस्मिन्नुत्तिष्ठिता तस्मा-
द्याधो न भक्षणीय । तस्मान्निष्ठु धारत्वे नद्यस्तरत्वात् नत्वन्नि
नम्यन्निष्ठा तुधो निधानं पापाण्ययति" इत्यानेपि कर्त्तव्य
स्यात् । अतस्तदुद्गृहणेनाप्येव किं मिति निहितेति गणाह,—“अधो
इति 'अस्मा कठिनत्वात् 'स्थिरः' हृदपि । तथा चिरादिदानो
मुपग्रान्तादि कालान्तरेऽनुवर्त्तनात् । अतोऽस्मिन्नुधो निधानो
स्थित एव स्थिर दधाति । अस्मिन्निहितस्य कुम्भस्य पुन मन्त्रेण
स्वीकारं विधत्—“मयि त इति । तत् तेन स्वीकारेण
पुरातनन्यूर्जं अवाभिजात्यसे । पूर्वं तुधापगमनाये अस्मिन्
कुम्भे निहित । तदात्मन्यूर्जोप रण न सिध्योवेदिति तदर्थं पुन
“स्तथा द्वितीय तथा तृतीय इति । तृतीय वा एव स्थाने किं
कर्त्तव्य मिति ॥ ५ ॥

तथाह,—“निधायेति । उदकां क्रियतेऽनेनेति उदहरणं कुम्भः

“उदकस्रोतः सञ्ज्ञायाम्” * इत्युदादेशः । तत्रिधाय त्रिवारं
 विपश्यते प्रतिपद्येति । सञ्ज्ञाहस्येति विपश्यत इति
 “उपसर्गस्वायताविति नत्वं” † किं अर्थं विपर्यय मिच्छाह -
 “एतदा इति । एतस्मिन्वसरे खलु एन मग्निं समस्तात्पयेतीति ।
 यत एतेनेन सञ्जयति लघुमिवाचरति अतस्तथा कृतेऽग्निं हिंसा-
 दिति । ‘अहिंसार्य’ तस्मा एवाग्नये निहुने रुक्तं । तत्रिधाय सप
 राध सपमार्दीत्यर्थः । लघूयतीति उपमानादाविति इति क्यच्
 प्रत्ययः ‡ । “तस्मा इति । “आचक्रुडित्वा दिना सम्प्रदानं सञ्ज्ञाया
 चतुर्थी” § इत्यर्थः प्रकारान्तरेणापि विपर्ययणं “अंसति ॥ ६ ॥

“यदेति । प्रदक्षिणप्रकावसरे तैनाग्निं मनुगतो भवतीति
 विपर्ययणात् । तत एव जीवनायाजानं पृथक् करोति । तथा सत्ये
 नेदानीं प्रियमावेन शरीरेणैव ‘सर्वं मायुः’ प्राप्नोति ॥ ७ ॥

विपर्ययस्य त्रिवारं करणं “अंसति,—

त्रिविपश्यत इति ॥ ८ ॥

त्रिवारं पर्येत्यभ्यधात् साश्मानं कुम्भं नैऋत्यां दिशि
 प्रक्षिपेदित्याह,—

“अथेति । “एतां दिशम्” नैऋतीं दिशं हस्तेनाभिनीय दर्श-
 यति । “एषा नैऋती” दिशिति विवरणात् ॥ ८ ॥

* पा० ख० ६. २. ५० ।

† पा० ख० ८. १. १२ ।

‡ पा० ख० ६. १. १० ।

§ पा० ख० १. ४. ३४ ।

“एतद्वा इति । पूर्वं देवा एतं मग्निं ‘शतवृद्धिरेण चाद्विष
यमयिवाय स्यग्नेरे’नोक्तप्रदेशे प्रदीपेण शोक रूपं पापं हत
वन्त । अतो यजमानोऽपि तत्र प्रक्षेपेण तथैव कृतवान्
भयति ॥ १० ॥

प्रक्षेपः । हरण्यसर अग्नेर्वाह्यभागीन हरिदित्याह,— “वाह्ये-
न अग्ने मिति । तथा हरणेन शोकः पृथिव्यादि लोकीभ्यो
बहिर्वातो भवतीत्याह,— ‘इमे वा इति । अग्नेः पृथिव्यादि
लोकत्रयं तत्कालं प्राजापत्यात्मकत्वात् तथैव वेदेरपि बहिर्हरण
मभिधाय प्रशंसति । “बहिवेदौति ॥ ११ ॥

उत्तमक रेण साश्मान् कुम्भकृत्वा ‘वेदेर्दक्षिणस्या श्रीणी’
माशुखस्तिष्ठन् यं द्विष’ इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणतो निरस्ये-
दित्याह । “स वा इत्यादिना । उक्तं मन्त्रेण निरसने मन्त्रार्थ
प्रायव फलतोऽह,— ‘य मेदिति । अमुं ते शृण्वस्वित्यादि-
कन्तु प्रगीव व्याख्यातम् । निरस्यस्य तस्याश्मनी भेदने कुर्या-
दिति तत्राह । यदिति । भेतवै भेतु गच्छत्यर्थेत्यादि सूत्रेण
तु मये तवै प्रत्यय । निरसनेनाभिन्नस्य तस्य बालोद्भेदनेन
किं लभ्यत इति तत्राह । यदा भाति अथ ‘यदि न भिद्येत
भेतवै ब्रूयाद्’ इति सामान्येन च तद्भेदनं अश्वविषयं उदकुम्भ-
विषय इति निर्णयो दृश्यते । अतोऽत्र विचार्यते, किं भेतद् भेदनं
कुम्भविषयं अश्वविषय एवेति । किं तावत् प्राप्त सामर्थ्यात्
कुम्भविषयं भेतद्भेदनं न अश्वविषयं, कुत एतत् एव भेतद्भेद-
यनं समर्थं भयति । यदि न भिद्येत भेतवै ब्रूयादिति ।

पद्मोत्तमं समर्थं मेव न हि तस्मै कठिनत्वात् भेदनं मार्गद्वयं
इति पासेऽभिधीयते * । अश्वविषयं भेदनेन प्रतिपत्तव्यम् † । न
कुत्र विषयम् । कुत एतत् पर्ययादात् यदा होत्र स भिद्यतेऽयताए
हृष्टयति । यं हेष्टीति ॥ १२ ॥

सा च शुगश्मनि निहिता तदश्मनि चूषं कं दधातीति । किञ्च
‘आश्मनिवाक्भेदनं कुक्षे भेदनए सामर्थ्यादश्मनिर्वायंवादाद्य-
त्वाच्चेति धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणं मन्त्रजपपूर्वकं धेनुरूपिणानु-
सन्धानम् यतश्चक्षुष्यादि कुम्भनिरसनात्तं कर्मकत्वा प्रत्येत्य
देवधेनुकारणाद्यजमानोऽपि एतेन तथैव जतवान् भवतीत्याह,—
‘एतदा’ इति ॥ १३ ॥

विहितं धेनुकरणं चासीनेन संस्थाप्य मिति ज्ञेयाश्चिच्छाश्विनां
सोपपत्तिकं मतं पूर्वपद्यायितुं दर्शयति । ‘आसीन’ इति स्वमत
माह— “तिष्ठंस्त्विति । तिष्ठन्नेव कुर्वीत न पुनरासीन
इत्येवकारेण पूर्वं सुगन्धधूसरं मतस्य निरासः । स्वमते
उच्यपत्ति माह— “इमे वा इति । एवं सच्चितोऽग्नि रिति
पृथिव्यादयोऽलोकाः कुतः प्रजापति स्तावत् पृथिव्यादि-
लोकहेतुत्वेन तदात्मक एषोऽग्निः प्राजापत्यात्मकः । स यः
स प्रजापतिर्व्यसंसत् मेव स योऽयं मन्त्रिणीयत इत्युक्तत्वात् ।
इत्थं प्राजापत्यात्मना अग्नि रिति लोकाः, लोकायैते तिष्ठ;

* का० श्री० सू० १८ ३ ७ ।

† वा० सं० १७. १ ख ।

‡ ‘एवं’—इति का० श्री० सू० १८. ३. ८ ।

नौय ऊर्ध्वं चयतिष्ठन्त इव । अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रया-
 मकस्याग्नेरवयवोभूतानां मिष्टकानां धेनुकरणं स्थित्वा सम्पाद्य
 मित्यर्थः । अपि च लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति ।
 तत्त्वासीनः ततश्च वीर्यवानेव भूत्वा धेनुं करोति । यथा धेनवो-
 ऽभिमतं पयो ० दुहन्ति तद्वदेवैता अपिष्टकाः स्वाभिलाषितं
 दुहन्ति बुध्या धेनुर्गुणेषामुसम्यगं क्रियते धेनवश्च वीर्ययन्त्र-
 रेण जनेन दुह्यमाना भूयः पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्बलेन । अतो-
 ऽपि स्वाभिलषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्पा-
 द्यन्तश्च वीर्यवत्* † तिष्ठतः सम्भवतीति तिष्ठन्नेव धेनुः कुर्या-
 दिति भावः तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठन् कुर्यादिति ॥ १३ ॥

तत्राह,— “उदङ् प्राडिति” ऐशानीदिगुचते । तदभि-
 मुखक्षिप्तमित्यर्थः ‡ । लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः
 प्रत्यक्षुच्चतयावस्थानो दोभृणश्च प्रत्यक्षुखा यास्तेन दक्षिणभाग
 उपसदनात् स्वाभिलषितदोहनार्थे ऋष्टकानां धेनुकरणे तयावस्थान
 नूचित मित्याह— “पुरस्तादा इति ॥ १५ ॥

प्रकृते धेनुकरणे स्थानविशेषस्य पूर्वकं मन्त्रं विधत्ते—
 “स यवेति । अग्नेरात्मभागस्योपरि यत्र सष्टु माप्नोति ‘तत्’
 स्थानं मभिमृश्या इमा मे अग्न इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अतएव

* ‘या’—इति अ ।

† ‘वीर्यवत्’—इति च ।

‡ का० श्री० छ० १८ २ १०

कात्यायनः— “आत्मन उपरि प्रापयाम्ते जयतीमाम इति ५ ।
 अत्रात्मन इति अग्न्यात्मभाष्येत्यर्थः । अग्न्यादिव्यतिरिक्तासु
 वक्ष्ये देयतासु सतोष्वपि मन्त्रे अग्नि मेव प्राधान्येन कि
 मिति सम्बोधयतोत्यत आह,— “अग्निर्हेतासा” मिति । अवयव-
 व्यापारे अवयविन सामर्थ्यापक्षत्वादित्येकानां मन्त्रवयवत्वेनाग्नि-
 स्तासां करणे असमर्थ इति भावः मन्त्रे आदावेकाव द्रष्टव्येति ।
 अवसाने अन्तर्वापराहणेति सङ्ख्याविशेष प्रयोगस्याभिप्राय
 आह— “एका च द्रष्टव्येति । य एव परार्द्धी भूमा अपकृष्टं
 बहुत्वं अवरसङ्ख्यापर मसीमाशतावपेक्षया द्रष्टव्यसङ्ख्या अवशा
 ततोऽप्यवरा एकव सङ्ख्या ततश्चार्वाचीनायाः सङ्ख्याया अभा-
 वादिति । अतोऽन्तय परार्द्धेति यत् एव परार्द्धी भूमा
 संकृष्टं बहुत्वं अधिकसङ्ख्याकाष्टादशशतसहस्रादिसङ्ख्यापेक्षया
 अन्तस्याधिकत्वं ततोऽपि परार्द्धस्यापिकत्वं तत चत्तरस्या
 अधिकसङ्ख्याया अभावादित्यर्थः । एवं च देवान् पून सङ्ख्या
 भूम्ना अधिक सङ्ख्या भूम्ना च मध्यतः शतादि सङ्ख्याकाः ।
 यनाः दृष्टकाः परितो गृह्योत्वा धेनुरकुर्वत । यत एवं तत्का-
 दिदानीं यजमानोऽपि एकायेत्यादिमं मन्त्रपाठेन तद्वदेव परिगृह्य
 वेतुः कुरुत इति । तन्मेषं सति मन्त्रे यत् सङ्ख्याकानां मिथकानां
 धेनूरूपता सम्पाद्यते तत् सङ्ख्याका दृष्टकासा धेनवः क्रियन्ते ।
 तथाप्युक्तसङ्ख्यातिक्रमेण तसहस्रानुसारान् यज्ञोः कर्तृराद्विधे-
 तेत्यर्थः । कथं तर्हीष्टकास्तसहस्राका धेनवः सम्पाद्यन्तः ।

इत्यत आह,— “अमुत्र वा इति । - एष यजमानो ऽमु-
 मिन् लोके उपलब्धः सेतत् इहलोकेऽपि* नञ्जया इहता
 यीर्यवता† तेन यजुर्मन्त्रेणैता इष्टका बह्वीः एकादिपराधान्त-
 सङ्ख्याकाः कुरुते, मन्त्र सामर्थ्यादस्यैव बहुवचनम् ‡ ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयके श्रूयते §,—“धान्यमसि धिनुहि देवान्”—इत्याह ।
 एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेका कामयते यावदेका तावदाहुतिः,
 प्रयत्ने न हि तदक्षिणावदेव स्वात् यावन्नुहोतीति मन्त्रे एका
 च दम्भवेत्यादिनोत्तरोत्तराधिकसङ्ख्यासन्तानस्य, कल माह—
 “अयेति । अथ तदेवेष्टका धेनुकरणं वाग्धेनुकरणकना-
 प्रयंसति— “यदेवेति । मन्त्रकृपया वाचितत्वात् । अग्नि-
 र्वागात्मकः एकस्वादिका अपि सङ्ख्याः वाचा प्रकाश-
 मानत्वात् वागात्मिकाः एव भवति । अन्यवयवो भूताना-
 मिष्टकाना एकादश चेत्यादि सङ्ख्या प्रकाशनेन मन्त्रेण देवा-
 वाचा मेव धेनु मजुर्वन् । अत इदानीन्तनोऽपि यजमानस्तद-
 देव करोति । एकस्वादि सङ्ख्यानां वागात्मकत्वात् उत्तरो-
 त्तराधिकसङ्ख्यासन्तानेन वाच मेव भूयसी मविच्छिन्नां सम्पा-
 दितत्वाद्भवतीत्याह—, “अयेति । ननु च “इमा मे ॥ अम्न

* ‘इहताके,पि’—इति अ. ।

† ‘वीर्यवतेत्यर्थः’—इति ख, भ, घ ।

‡ ‘बहुवचनम्’—इति ख, भ, घ ।

§ ते. सं. १. १. ६ ।

| वा. सं. १७ २ ।

इष्टका धेनवः सन्निवृत्त्यनेनैवैव * धेनुरप्यत्वं सम्पादनात् । पुन-
रपि तदेवैता मे अन्न इत्यादिना सम्पाद्यत इति । पीन-
रक्त्या ग्रहा विचारयति । एतद्वा इति इमा मे अन्न
इत्येतेमेया इष्टका अक्षिप्तोक्ते धेनू करोति । अथैता मे अन्न
इत्यनेन अमुषिप्तोक्ते स्वर्गे धेनू करोति अतएव पृथगर्थ-
त्वात् पुनरुक्ति रितिभावः । इष्टकानां लोकद्वयेऽपि धेनु
रपता सम्पादनस्य फलमाह— “अथो हेति । तथासति एता
इष्टकारूपा धेनवः अक्षिप्यामुषियेतुभयोर्लोकयो रप्येनं यज-
मान भुञ्जन्ति पातयन्तोत्यर्थः । भुञ्जन्तीति भुजो नवन
इत्यात्मने पदं विधानो अवन निषेधात् परस्मैपदम् । हे अग्ने इमा
इष्टका इहलोकै एकत्वादि परार्थान्त सत्प्राविशिष्टा धेनव,
केवलं हि मिहलोक एव किन्तु हे अग्ने अमुमेत्येतत् पदं
मन्त्र एव विहस्योति । अमुषिप्तोक्त इति तत्रापि एता इष्टका
मे धेनवः सन्निवृत्ति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

अथ तत्रैव मन्त्रान्तरम् प्रदर्शयन् व्याचष्टे— “ऋतव-
स्येति १ । ऋतवो हीति एता इष्टका ऋतव खलु संवत्सरा
अक्षस्याग्ने अययत्वादित्यर्थः । अहोरात्राणि वा इष्टका
अत्यव्याप्यमेवाभिप्रायः । ऋतावृध इति छान्दसो दीर्घः ; ऋता-
वृध इति पुनर्वचन सादरार्थः । अष्ट मन्त्रत् ॥ १८ ॥

* ‘मन्नि एनेवैव’—इति अ० ।

“विराजो नामिथादिकथ्याय मयः — एतस्मिन् काले खलु ‘देवाः’ यथा ‘यथा एता इत्का आचक्षते’ यैर्ना मभिरेना इटका आचक्षते जना ते रेव ना मभिरेना इटका आचक्षते जनाः ते रेव नामभिः स्वय मयाह्वयन्ताम् । ततश्चेता इटका एभान् देवान् ‘अभ्युपावर्त्तन्’ तत् समीपं भगमत् । ‘अथ लोकम्पृणा एव’ अविहितनाम्नः धेनुरूपतया अत्यर्थं मूर्खं विमृजन्त्यः ; पराङ्मुखा एव तस्युः अन्यासा मिटकानां स्वयमादृष्टा रेतः सिखिषण्योतिरपस्याप्राणभृदित्यादिकानि विशन्ते लोकम्पृणानान्तु तथा प्रातिस्निकनामधेयाभावादि-
 टकावत् स्वनामानाद्धानेन विमुखा भूत्वा अवस्थिताः * इत्यर्थः । पद्याद्देवास्ता इटका विराजनाम्नो रकुर्वन्त † । अतः स्वय मपि तत् समीपं भगमत् । अतएव तस्मादुपधानावसरे-
 ऽपि लोकम्पृणा दशदशोपधाय मन्त्रेणाभिमन्त्रयते एवं च सति विराजो दशाचरत्वात् देवा विराजः कृतवान् भवतीति । तस्मान् मन्त्रे लोकम्पृणा उद्दिश्य विराजो नामेति प्रयुक्त मिति ॥ १८ ॥

विशद मन्यत् ऋतवस्येत्यादि मन्त्रस्य योजनं यथा-
 श्रुतं मेघ इटकानां धेनुरूपता सम्पादनानन्तरम् “मण्डूकेनाव-
 कया वेतसशाखाभिरग्निश्चक्ष्मस्य विकर्षणं विधत्ते— “अथेति ।

* ‘वनस्थिरः’—इति अ, ‘वनस्थित’—इति झ ।

† ‘रङ्गवैत’—इति झ ।

एतथा इत्यादिकस्य सम्बन्धस्तु प्रागेवामिहितः । विहितं तद्वि-
कर्षणं 'सर्वतः' कर्त्तव्यं मित्याह ॥ २० ॥

सर्वत इति सर्वत्रापि विकर्षणस्य ग्रमनार्थतां दर्शयति—
“यद्देवेन मिति । ‘एन’ मग्नि मण्डूकादिभि ‘विकर्षति इति
‘यत्’ यत्र एतत् कारणं खल्विति कारणाभिधानं प्रतिज्ञाय
‘यत्रैत’ मित्यादिना तत् प्रदर्शयते,— ‘अग्ने’ पूर्वं यत्र यस्मिन्
प्रस्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः ‘प्राणा’ एत मग्निं समस्तुर्वन् संस्कार-
प्रकारस्तु पष्ठकाण्डस्यादावुक्तः ; तदाति ॥ प्राणास्त मग्नि ‘अग्नि’
रेयोचितयतः ता यापः संस्कृता मण्डूका’ अभवत् ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिः प्रतिनोऽस्माकं रसो वाङ्मादित्यद्विरुद्धो
स प्रजापतिर्व एतस्य ‘रसस्य एष’ वनस्यति वेत्तु इति
अभवत् । तस्येति कर्मार्थे पठो एष इति प्रत्ययेण
निर्दिष्टम् । ‘तं’ वनस्यति वेतस इति परोक्षेणाप्याह ।
यत एष सुतं तेन वेतसोऽभूत् खलु ‘तं’ देवाः परोक्षकामत्वा
हेतस इत्याचक्षते । अथापो यदब्रुवन् अवाक्तादृगादिति तस्मात्
स रस ‘अवाक्ता अभवन्’ । ताव देवताः परोक्षकामत्वा
देवका इत्याचक्षते । “ता हेता इति । उक्त प्रकारेण
‘मण्डूकाः’ साक्षादेवापः वेतसोऽपि तद्रसवेदानान् अवकालुत
इमात्मकत्वादिति सर्वेभ्येते मण्डूकादयः अवकात्मका इति ।
ता एता स्त्रिविधा आपः खलु तस्मात्ते रवकर्षणैरेता स्त्रिविधा-
भिरप्यद्विरेन मग्निं ग्रमयितवान् भवति ॥ २२ ॥

इत्य' मण्डूकादीनां भवात्मकत्वेन श्रमयन्मार्गत्वं प्रद-
र्शयित्वा नैव कृत्स्नात्मरूपेण प्रशंसति,— “यद्देवेति । पूर्वं
प्रजासृष्टिनिबन्धनेन विसृंसनेन पराशुः प्रजापति इदानीं
अयमसत्त्वणैश्च संस्कारेण प्राणादीनां निधानात् पुन हृत्यस्यत
इति प्रायमानाग्निलक्षणः प्रजापति र्जायत एव । प्राय-
मानस्य च सर्वादिभोग्यार्थं सेवोत्पत्तेः ; एषोऽपि सर्वव्या भवाय
जायते । मण्डूकादयश्च कृत्स्नं मन्त्रम् । तदेव प्रदृश्यते,—
“पशवश्च ह्येता इति । ‘एता मण्डूकावकावेतश्च शाखाः’ ॥
क्रमेण पशव आदौ वनस्पतयश्च भवन्तीति । मण्डूकादय
स्यावदजङ्गमात्मकं कृत्स्नं मन्त्रं भव प्रदृश्यते । मण्डूकादयः
सर्वे अपि च भवात्मकाः । तथापि भवकानाञ्चैकैका यच्च मत्वाद-
प्राप्तिं वनस्पतिरूपत्वाच्च ता अपाप इत्युक्तम् । एवञ्च सति मण्डू-
कादिभिरविकर्षणेण एन मन्त्रिं सर्वासत्त्वेन प्रीणातीति ॥ २१ ॥

विकर्षणैश्च वीतरसान् मण्डूकादयोऽनुपलोभनीयः असन्नि-
त्याह,— “मण्डूकेनेति पशूनाम् । पशूनां मध्ये मण्डूकेन विकृष्ट-
वानिति यत् यस्मात् पशूना मध्ये मण्डूका गतदारत्वात्
पञ्चान्तरवदुपकारको न भवतीति । सो अध्वर्युं हन्यति एव
सेवावका अपि मत्ताः पेयावान् भवतीति वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तर-
सत् पुष्पकलादि नोपकारको न भवतीति । एते सर्वे अनुजीव-
नीयाः अभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

मण्डकादिभिः कथं सम्भवतीति तदुपाय माह—
 स तानाति 'सोऽध्वर्युः' 'तानि' मण्डूकादीनि 'वंशे प्रवध्य'
 विकर्षणेनेति शेषः । पूर्वं समिक्कमस्य सामान्येन विकर्षण
 सुतम् । अयेन विकर्षति । सर्वतो विकर्षतीति । तत्रे-
 दानो कस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे केन केन प्रकारेति विशेष
 जिज्ञासाया माह ;— "दक्षिणाहनेति । परिश्रिता मन्तरेणाने-
 रात्मना भागस्य दक्षिणभागे प्रथमं 'प्राग्' अपवर्गं कर्षति ।
 "समुद्रस्यत्वेवेति * मन्त्रेणेत्यर्थः । दक्षिणाहनेति व्यत्ययेन
 प्रतीया । समुद्रस्य त्वावकयाम्नि परिष्वयामसीत्यस्य तात्पर्यं माह
 — "समुद्रियाभिस्त्वेति । समुद्रग्रन्थेनापि जलायय उच्यते ।
 समुद्रः सम्यन्धिनोभिरङ्घ्रि 'त्वा' ग्रमयाम् इत्येतदुक्तं भवति ।
 अवकाया अवात्मकत्वात् तया सत्वरणेन ग्रमनस्य निष्पा-
 दनादित्यर्थः । "समुद्रियाभिरिति समुद्रा आह + इति
 प्रत्ययः । तस्य चायनेयी इत्यादि सूत्रेणापि यादेशः । ई 'अने'
 'त्वा' समुद्रसम्यन्धिन्या 'अवकाया' यदि 'परिष्वयामसि' परितः
 ग्रन्थं गुणः इदन्तो मसि रित्युत्तमपुरुष बहुवचन सकार-
 स्यान्ते इकारागमः । तेन सत्वरणेन गान्त स्वं 'अस्मभ्यं' अस्म-
 दर्थं पावयति शोभवतीति 'पावक' पावयिता 'शिव' गान्तः
 पानुकृत्यवान् भवेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २५ ॥

उक्त प्रकारेण दक्षिणभागे विक्तस्य पश्चिमभागे उदगप-
यगं “हिमस्यत्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ विकर्षेदित्याह,— “अथ
जघनार्हेनेति । ‘यद्दे शीतस्य’ इत्यादिकस्याय मयः— ‘यत्’
अतः ‘शीतस्यापि प्रशीतं’ प्रकृष्टं शीतं ‘तद्धिमस्य जरायु
जरायुशब्दो गर्भवेष्टनवचनः अतश्च जरायुर्यथा गर्भं माच्छा-
दयति तद्वदधिकं शीतमभिभवमाच्छादयतीति । हिमस्य
जरायुष्येति शीतादप्यधिकशीतत्वं सूच्यते, इति । अत्र अना-
त्मका मण्डूकादय एव हिमस्य जरायुष्येत्यनेन विवक्ष्यते । तेन च
शब्देन तेषां अभिधानं प्रकृष्टमनसमर्थत्वात् सूचनार्थं मिति
प्रतिपत्तव्यम् ॥ २१ ॥

अथोत्तरभागे प्रागपवर्गं “उपपन्नमुपेति १ मन्त्रेण विकर्षे-
दिति विधत्ते— “अथोत्तरार्हेनेति मन्त्रस्य स्रष्टार्य इत्याह
यथैवेति ॥ २० ॥

अथ पूर्वभागे “अपा मिद मित्यादि ३ मन्त्रेण दक्षिणापवर्गं
विकर्षयित्वाह अथ पूर्वार्हेनेति । अथ अपि मन्त्रस्य स्रष्टार्य इत्याह—
“यथैवेति ३ अन्ते यदेतन् मण्डूकावकावेतसः शास्त्रालक्षणं
अस्य इदं अपानयनं नितरां स्थानं अपा मत्पीयस्वेति तदयं
नत्वं सम्भवतीति । तत्राह समुद्रस्येति नद्यल्पीयसी अपानयनं
मेतत् । अपि तु ‘समुद्रस्य’ जलनिधिरेव ‘निवेशनं’ निवे-

१ वा० अं० १० ५ ।

१ वा० अं० १० ६ ।

३ वा० अं० १० ७ ।

अनेऽस्मिन्निति निवेशनं अधिकरणे लुट् स्वामि मित्यर्थः ।
 एवञ्च तथाविधेन मण्डूकादिना विज्ञप्यसे यतः अतस्त्वां
 प्रबोधि ते हेतयो ज्ञाताः अस्मादन्वां 'स्तपन्तु अस्माभ्यं' तु त्वं
 पादकं 'शिवय' भवति सम्भार्यः । तन्नाम विकर्षणप्रकारं
 ज्ञाताभिनयेन दर्शयन् दक्षिणभागादिप्रसंगे विकर्षणात् सिद्धं
 प्रादक्षिण्यक्रमं प्रशंसति । इत्यग्रे विकर्षतीति,— "देवनेति ।
 देव मनुष्येभ्यो * सूत्रेण देवायं ब्रा मत्स्यः । देवं देवं देवोचितं
 भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मभागविकर्षणस्य प्राथमिकत्वं सुपणादयति,— "आ-
 रमान मिति दक्षिणार्धे नेत्यादिना विहितं विकर्षणं मन्त्रे-
 रात्मभागे एव क्रियते । अतथाग्रे आत्मानं विकर्षतीत्येतदुप-
 पन्नं कृतः सम्भवति । जायमानस्य करचरणाद्यवयवजातस्य
 मध्ये पूर्वमात्मभाग एव सम्भवति तत् सकाशात् करचरणादीनां
 सुत्पत्तेरिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणं विधाय तत्क्रमसिद्धं
 प्रादक्षिण्यं पूर्ववत् प्रशंसति ॥ २९ ॥

अथेति पक्षादीनां विकर्षणं मात्मभाग मभिसल्ल कुर्या-
 दित्याह । अभ्यात्ममिति अस्यात्मना मभि अभ्यात्मं लक्षणे-
 नाभिप्रती आभि सुख्य इत्यध्ययवी भावसमासः । अनयेति
 समासात्सङ्गत् १ विकर्षणानुसारेण 'शान्तिं' निहितयान् भवतो-

* 'देवमनुष्यापुंसवृक्षमर्तोभ्यो द्वितीयासमन्वोर्बहुकम्— पा० छ०

त्याह । अथोक्तं भवेति 'कच' मभ्यान् विकर्षणं भवतीति ;
तत्राह परस्तादिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणेषु मभ्यान्
विधत्ते, — अन्ते पावक रोचिषेत्वादिना मन्त्रेण * पावक-
शब्दयोगस्याभिप्रायः साह — 'पावकं' पावक मिति 'यत्' सत्
सत् 'यिव' तत्त्वेकार्थं प्रदर्शनं 'यान्त' मित् तत् 'पावकं'
भवति । अयान्तस्य शुद्धिः सम्पादकत्वात् अतश्चान्तेः यान्तत्वं
सिद्धये तेन शब्देन सम्बोधन मिति ॥ १० ॥

'भावः विकर्षणे विनियुक्ताणां मन्त्राणां सत्त्वसङ्ख्या प्रशंसति,—
'सप्तभि रिति । 'सप्तचितिकोऽग्नि' रित्यनेन 'सप्तर्चवः सप्तसप्तः
सप्तसप्तोऽग्नि' रित्यनेन च पृथगीवाक्येः सप्तसङ्ख्यायाम् प्रदर्शयते ।
पञ्च चित्तयों नित्याः इतरे द्वे चित्ती नैमित्तिके इति सप्तचित्तयः
अविमासापेक्षया सप्तर्चवः । यस्मिन् वंशे मण्डूकादीनि यदा
वित्तोत्पन्नं वंशं मुक्तारे 'प्रदक्षिणेदित्याह तं वंश मिति ॥ ११ ॥

अथैनं मन्त्रं परितः सामभिर्गायेदित्याह—'अथेति । विहितं
सामगानं समुत्तरूपतया प्रशंसति । अत्रैव इति । कच मितत्
साम्ना समुत्तरूपत्वं मिति, तत्राह— "सामानोति" । अगानाके
गरीरेव स्वानाधिकांरादि पञ्चभेदविशिष्टत्वात् वा साम्ना
प्राणत्वं प्राणसामुत्तरं सत् प्राणसम्बन्धे मरणाभावात् । अतश्च
प्राण रूपेण साम्नासम्बन्धमजरूपत्वात् सामगानेना अत मुत्तमं
रूपं मस्मिन्नस्मि निर्दिष्टातीत्यर्थे तच्च सामगानं सर्वतः कर्त्तव्यं

मित्याह । “सर्वत इति । अतः पुनस्तदेव सामानं प्रजा-
पति सम्बन्धिन आत्मनः अनस्थिकामृतरूपत्वसाधनतया प्रग-
सति ॥ ३२ ॥

“यदेवेन मिति । एतस्मिन् काले अतु ‘देवा’ इमं
प्रजापतिसम्बन्धिन ‘आत्मानं’ शरीर ‘अनस्थिकमत’ एव
‘कुर्वीमहीति’ अकामयन्त अस्याविनश्वरत्वेन तद्विनिष्ठापि शरी-
रस्य विनश्वरत्वात् तद्वहितं प्राप्शरीरं कर्मनभ्यप्यनित्यर्थः ।
तत एते येन प्रकारेण ‘ममात्मानं मनस्थिकं’ करवामह’
एतत् प्रकारं सुप्रजानीतेत्युक्ता ययात् कथं तत् प्राप्नोष्य इत्य-
पेक्षायां “चेतयध्व मित्यनुवन् । तदाकथं श्रुति त्वमेव विवृ-
ष्येति,—“चिति मित्यादिना । ‘चिति’ विमर्शमिच्छतेति अतु
‘ते अनुवन्’ एव अपि विमर्शं अनुवन् मित्यादयाह “तद्विच्छ-
तेति । तदिति निश्चयस्यः येन प्रकारेण ‘ममात्मानं मन-
स्थिकं’ कुर्वीमहि तत् प्रकारं परिचाय चिति मिच्छेति नुव
नित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथास्ते तथा विचार्यमाणा स्तदुपायत्वेन एतानि वक्ष्य-
माणानि गायत्र्यादीनि सामानि दृष्ट्वाते ‘देवं’ परिणीयेत
मात्मानं ययोद्दिष्टं मकुर्वन् अतस्तददेव यजमानोऽपि कुरुते
सर्वत इति । पूवादिभागेषु सर्वतो गानेन शरीरं सर्वतः
कारण्येन मनस्थिकं समृतं करोति । विहितं गानं मासी-
जेन तिष्ठता याकार्यं मिति । तत्र स्वेच्छयान्यतर प्रकारेण
तत् प्रकृती नियम माह — ‘तिष्ठन्निति । तत्र शीत्वस्यार्थं

विशरणं कृच्छ्रमिति । तत्र द्विहारे खलु कृच्छ्रं साम
भवति । सामान्यरूपेण द्विहारे कृच्छ्रं अपि सामवर्त्तत इति
अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यन्तरेषु त्वं हिं करोति । सामे वा करोति ।
अथैनं सामभिः परिगायतीति सामान्येन विधानात् देशविशेषे
सामविशेषगानं अभिधत्ते ॥ १४ ॥

“गायत्रमित्यादिना । ‘तत् सवितुर्वरेण्यं’ * मित्याद्यानां
गायत्र्या सृचुत्पन्नं साम गायत्रम् । तत् पूर्वभागे गायेत् ।
एवञ्च गायत्र्या अग्निना सहोत्पत्ते ततोत्पन्नस्यापि साणो-
ऽग्नित्वादस्य सञ्चिताखिलसत्त्वस्य प्रजापते रन्नि मेव शिरः
प्रदेशत्वात् किंशस्य शिर एवेतेन सामगानेन ‘अग्निर्यजं ममृतं’
करोति ॥ १५ ॥

‘अभिस्वा शूरनोनुम’ † इत्येतस्या सृचुत्पन्नं साम रथन्तरं
तद्विचिष्यपदे गायेत् । एवञ्चास्य इयिवो मेव दक्षिणं पर्वं
कृतवान् भवतीति आह— “रथन्तरमित्यादिनां अस्याष्ट

* गायत्र्यसामः—

तत्सवितुर्वरेण्यम् अग्नौ देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

—इति उ० ६ प्र० ३ अ० १० सू० १ अक्षि ।

† रथन्तरम्—

अभि स्वा शूर नोनुमो ऽदग्धा इव धेनुः ।

दृष्टान मस्य जगतः खट्वंशं भीष्टान मित्र तस्युवः ॥

—इति वृ० ४ प्र० १ अ० ४ सू० १ अक्षि आ० १ प्र० १ अ० ११ प्राम ।

हीति । 'रमि इति । हृष्टाभिगयेन दर्शयति । यत इमे
सर्वे रसा अस्मा मवतिष्ठन्ते । अतोऽतिगयरमागरत्वेन इयं
रसवतः रसतम एव रसंतमः ॥ तच्च यरोचकामत्वादेवा रयत्तर
मभिदध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

'त्वामिह हवाम' १ इत्येतस्या मृच्युत्पन्नं माम अहत् तदु-
त्तरे पक्षे गायेत् । तथापदिव मीवाभ्योत्तरं पक्ष अतवन् भव
तीत्याह — "उहदुत्तरे पक्ष इति । 'वर्हिष्ठा अतिगयेन उहती
उहच्छब्दादतिगयायं इष्टनिटिलीये च रूपम् ॥ ३७ ॥

'कयानक्षिप्त आशुपद्' ३ इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम वास-
देव्यम् । तदात्मनो गायेदित्याह । 'वामदेव्य मिति । आत्म-

• 'रसतमः रसतम एव रसंतमः'—इति ह ।

१ उहक्षामः—

त्वा मिहि हवामहे साती वाजस्य कारवः ।

त्वा हनेम्विन्म सत्यतिं नरत्वा काठाश्ववेतः ।

—इति ह० १५० १५० १५० १ अचि, वा० १५० १५० १५० १५०

३ महावामदेव्यसाम,—

कया नक्षिचया श्वदूति सदाश्वः सखा ।

कया अचिहया वृता ॥ १ ॥

कया सखी मदानां मरुहिष्ठो मत्सदम्भः ।

इदाचिदावने वसु ॥ २ ॥

अमी यु नः सखीना मवितर अविगुणाम् ।

अतस्मवास्तुतये ॥ ३ ॥

—इति उ० १५० १५० १५० १—इ अचु. उ० १५० १५० १५० १५०

भागे वामदेश्यस्य नामेन यावु मेवात्मनं करोतीत्याह । “अथो वा इति । “अथेवा मु ईष देवाना माका यद्यायुरिति । तदु-
भागे तेषां व्यवहाराम वादिचर्यः ॥ १८ ॥

अथ पुनश्च ‘यज्ञायज्ञीय’ ० साम गायेदित्याह .— यज्ञाय-
यज्ञिय मिति । ‘यज्ञाय यज्ञाय यो ऽवमय’ इत्येतस्या
नृश्रुत्यत्रं साम यज्ञायज्ञीय । यज्ञायज्ञ यन्मोक्षि अस्तोति विद्युत्त-
मतोऽथः सूक्तमन्त्रोरिति सामर्थ्येणः । अस्य इत्यादिभ्यः, अत्र
यज्ञायज्ञीय मिति । अस्तत्वं चान्द्रसम् । यज्ञायज्ञीय ० चन्द्रा-
मतां प्रतिज नोति । ‘चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञीय’ मिति । तदे-
वोपपादयति “यो हि कथेति । ‘यज्ञः संतिष्ठते’ सम्पूर्णता
मिति । तस्याहुतीनाए रसा” एनं चन्द्रमस मीति । अतएव
देवा म्ता सुपन्नोवन्ति । अतो यज्ञाहुति रस-य चन्द्रं प्रति
प्रातिहारा यज्ञायज्ञः कृत्वा एव यज्ञः एत मप्येति । तस्मात्
‘यज्ञो यज्ञ’ एत मीतीति , चन्द्रमा यज्ञायज्ञीय मिचर्यः ॥ १९ ॥

अथ यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्रात्मकत्वम् । ततः किं प्रकृते समां-
यत मित त तु आह— चन्द्रमस मीतेति “प्रजापतेर्बुदय मिति ।
‘कश्चित् साम तदव्यय गायेदित्याह— “अथेति । तत् साम
आदित्यात्मना स्तीति । “अथो वा इति । आदित्यस्य बुदय

० यज्ञायज्ञीय साम —

यज्ञायज्ञाय यो अवमये गिरा गिरा च एवमि ।

प्र प्र ययममर्तं जातवेदमं प्रियमिधमं अरुचिबम् ।

—इति ३० १५० १५० ३२० १ अथि, ने० १५० ३५० १५ नाम ।

सादृश्यं प्रदर्शनेनोक्तं प्रजापतेर्हृदयसादृश्यं प्रजापतेर्नोक्तं प्रजा-
पतेर्हृदयत्वं उपपादयति । 'अक्ष' लक्षण एत इति । गायत्र्या-
दीनां गानस्य स्थान विशेष उक्तः । अथैतद्गानं कस्मिन्
स्थाने कर्तव्यं मिति तत्राह,— 'आत्मन्' इति आत्मभागेति ।
यत्र कर्त्तव्यमिति तत्राह— "निकञ्च इति । निकञ्चावप्युभौ
विद्येते इति तत्रान्यतरस्मिन् क्रियसेत्यत आह— "दक्षिणे
निकञ्च इति । अतोऽध्याधिक्या हृदयं 'ने दीय उत्पन्न'
सन्निहितं तदीय इत्यस्यान्तिकार्यत्वात्तद्योगे 'दूरान्तिकार्यैः
पठान्यतरस्या' १८ मिति पक्षे प्रकरणात् पञ्चम्याविधानादत
इति पशमी इत्थं प्रजापते हृदयस्यादित्यात्मकत्वात्तस्य
गानेनादित्य मेवान्ने रात्रिभागं करोतोत्याह,— "आदित्य
मेवेति ॥ ४ ॥

प्रजापतेर्हृदयं गायत्रादिसामवत् च कस्याश्चिदपि न गीयते ।
अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते अतएव आप-
स्तम्बेन सूत्रितं,— "प्रजापतेः सामानृच गायतीति १" अतस्तस्य
साम स्तयोः शब्दयोगान्न प्रशंसति — "प्रजासु चेति । न च
ता प्रजासु प्रजापता वित्वभिधेय निर्देशः क्रियते नहि तत्र
गानं सम्भवति अशक्यत्वात् नचाय शब्दनिर्देशः । प्रजास्त्विति
बहुवचनवेधव्यात् । अतः कथं मस्य वचनस्योपपत्तिरिति
नैतदस्ति वाच्यवाचकयोर्भेद विवक्षया वाचकशब्दे क्रियमाणं गानं

वाचो क्रियत इत्युपचर्यते । तद्यत् 'प्रजासु हृदयं दधाति'
 अथ 'यत् प्रजापतो गायति तदग्नी हृदयं दधातीति' ।
 अभिवेष्टेफलसम्बन्धदर्शनात्तदनुरोधेनाभिवेष्टे एव गायतीति ।
 उपचारोक्तेरभिप्रायः पूर्वं प्रजा प्रजापतिशब्दयोर्गन्नेन प्रजासु
 अग्नी च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अथान्ते स्तुतुमयात्मकत्वात् तत्रैव गाने ततोभयत्रापि हृदयं
 निधीयत इत्याह,— "यद्वेदेति । प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च
 तस्य गानं सम्मो क्रियते । अतएव पूर्वस्तच्छब्दवाभिधेयप्राधान्ये-
 नान्ते रूपसर्जनत्वं सुक्तम् । अथ तु अग्निप्राधान्येन तच्छब्दस्या-
 भिवेद्यस्योपसर्जनत्वं सुच्यत इति विभागः । "अयं वा अग्निः
 प्रजाय प्रजापतियेति । स यः प्रजापतिर्व्यसंसताया मेव 'स
 योऽयं मग्निश्चियत इति श्रुतेः अग्निस्त्वायत् प्रजाः प्रजापतेच
 सर्वप्रजा निर्माहस्त्वेन तदात्मकत्वात्तद्वाराग्निरपि प्रजात्मक
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तौति— "ता
 हैता इति । सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतं तु वै
 प्राणा अमृतं मेवास्मिन्ने तद्रूपं सुप्तं दधातीति सामान्यान्ता-
 वद मृतत्वं मुक्तं मेव इष्टकानां प्रतिदिशं सुपधीयमानत्वा-
 दुपधानवादे तेषां प्रतिदिशं गानादिष्टकात्त्वोपचारः । एवञ्च
 तान्येतानि सामान्यमृतेष्टका भवन्ति । "ता हैता इति
 ऋत्विज्येष्टका एते सायेष्टका उक्तमाः सर्वाश्च इष्टकाभ्यः
 उपरित ए उपरिचय उपदधाति । तेनाग्नौ दृश्यमानस्य

सर्वस्याप्यस्य सुतमं दधाति । तस्मादस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्या-
स्य सुतमं भवति । विहितं सामगानं समाख्यानादुद्गातुः
प्राप्नोतीति । तदपवाद माह—“नान्योऽध्वर्योरिति । इतरस्य
मातृत्वे दोष माह—‘इष्टका वा एता इति । एतेषां साम्ना
मिटकास्वादितृकानां चाध्वर्युर्योपधेयत्वादितरस्य * मातृत्वे तदु-
पधानवैधुर्येणाध्वर्युर्विजितं पराभूतो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यधिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

•

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदृशं कनकहयतुलाभूरुघौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसोरींश्चिदमृतकलताघेनुसौवर्णभूमीः ।
इन्द्रोऽसौ रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिद्धचार्यौ ,
व्यायानोद्विज्वचक्रं प्रयितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

॥ अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

उपवसथीयेऽह्नःप्रातरुदितऽग्नादित्ये ॥ १ ॥ व्याचं
विसृजते व्याचं विसृज्य पञ्चगृहीतं माज्यं गृह्णीते
तत्र पञ्च हिरण्यशकलान् प्रास्यत्यथैतत् त्रयं
समासितं भवति दुग्धि मधु घृतं पाल्यां वा स्थाल्यां
क्षौरविल्यां तदुपरिष्ठाद्भस्मृष्टिं निदधाति ॥ १ ॥

अथानि मारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे
नमस्ते ऽपस्त्वर्चिष ऽद्वत्यवैष सूर्वाऽग्निः संस्मृतः
स एषोऽत्र तस्मा ऽभलं यद्विष्वादां जिहिष्-
सिषेद्य सु वा ऽएष हि नस्ति हरसा वै नः शोचिषा
व्यार्चिषा वा हि नस्ति तथो हैन मेघ एतैर्न हि-
नस्त्यन्त्यास्ते ऽभस्मत्तपन्तु हेतयः प्रावक्तो ऽभस्मन्माः
शिवो भवेति युथैव यजुस्तथा वृधुः ॥ २ ॥

भारुध्याग्निं स्वयमावृणोति व्याचारयति ।
भाज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वृधुः ॥ ३ ॥

• 'ग्नादित्ये'—इति ग, घ ।

† 'निदधाति'— इति ग, घ ।

नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन् मनुष्या
 नृस्तयोऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्निस्तु मेतत् प्रीणात्य-
 सुषदे वेडिति यो ऽस्वग्निस्तु मेतत् प्रीणाति
 बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तु मेतत् प्री-
 णाति व्वनसदे वेडिति यो व्वनस्पतिष्वग्निस्तु
 मेतत् प्रीणाति स्वर्ब्बदे वेडित्यय मग्निः स्वर्ब्ब-
 दिम मेवैतदग्निं प्रीणाति ॥ ८ ॥

यदेवाह । नृषदे वेडसुषदे वेडित्यस्यै वैता-
 न्यनिर्नामानि तान्येतत् प्रीणाति तानि हविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा
 देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नी-
 नस्मिन्नग्नी नामयाहं दधाति ॥ ९ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः
 पञ्चऽर्त्तवः सव्वशरः संश्वत्सरो ऽग्नियांवाननिर्याव-
 त्यस्य मावा तावतैवैन मेतदग्नेन प्रीणाति ॥ १० ॥
 अथैनं समुच्यति । दधा मधुना घृतेन

जायते ऽएष एतदुच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय
जायते सर्व्वम्येतदन्नं यद्दधि मधु घृतं सर्व्वेणै-
वैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वतः समुद्यति सर्व्वत
एवैन मेतत् सर्व्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्देवैनं समुद्यतिः । अत्रैष सर्व्वो ऽग्निः
सुस्कृतस्तस्मिन् देवा एतद्रूप मुत्तमं मदधुस्तथैवा-
स्मिन्नय मेतद्रूप मुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपं मेतदु
परमं सन्नं यद्दधि मधु घृतं तद्यदेव परमं रूपं
तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्व्वतः समुद्यत्यपि
वाह्नेन परिश्रितः सर्व्वत एवास्मिन्नेतद्रूप मुत्तमं
दधाति दमेस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्नैरयं हि
देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्देवैनं समुद्यतिः । एतदे यधेतुं प्राणा
ऋषयोऽग्रे ऽग्निं समुस्कुर्व्वं तदस्मिन्नदोऽमुं पुर-
स्ताद् भागं मकुर्व्वताद् सजूरब्दीय मथास्मिन्नेतं
सुद्धितं ऽजपरिप्राद् भागं मकुर्व्वत तद्यत् समुद्यति

युऽएवास्मिंस्तु प्राणा ऋषयः सुद्धितऽउपरिष्ठाद्
भागं मुकुर्वन्त तानिवैतत् प्रीणाति दध्ना मधुना
घृतेन तस्योक्तो वम्बुः ॥ १३ ॥

ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियाना
मिति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया उ यज्ञियाना
सव्यस्मरौणमुप भागमासतऽहुति संवत्सरीण
ह्येत एतं भागमुपासतेऽहुतादो हविषो यज्ञे
अस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः स्वयं पिवन्तु मधुना
घृतस्येति स्वयं मस्य पिवन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्ये-
तत् ॥ १४ ॥

ये देवा देवेषु । अधि देवत्वमायन्निति देवा
ह्येते देवेष्वधि देवत्वमायन्ते ब्रह्मणः पुर एतारो
अस्येत्ययमग्निर्ब्रह्मा तस्येते पुर एतारो येभ्यो न
ऽकृते पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेभ्य
ऽकृते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या-

* 'चेत्येतत्'—इति ग ।

† 'देवेषु'—इति ख, 'देवेभ्य'—इति ग ।

ऽअधि स्तुष्टिति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव
प्राणभृत्तुस्मिस्त ऽदृत्येतत् * ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां समुचति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतत्
समुचति † ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहति । प्राणदा अपानदा ऽदृति
सुर्व्वं हैते प्राणा योऽयं मग्निश्चितः स यदेता मवा-
त्मनः परिदा न वदेताव हैवास्त्रेष प्राणान् वृक्षी-
ताय यदेता मात्रात्मनः परिदां वदते तयो हास्त्रेष
प्राणान्न वृद्धे प्राणदा अपानदा व्यानदा व्वर्ची-
दा व्वरिवोदा दृत्येतद्वा मे ऽसीत्येवैतदाहान्यांस्ते
ऽअस्मत्तपन्तु हेतुय पावको ऽअस्माभ्यं शिवो भवेति
यद्यैव यजुस्तथा वन्तुः ‡ ॥ १७ ॥

प्रत्येत्य प्रवर्ग्योपसङ्गा प्रचरति । प्रवर्ग्योप-

* दृत्येतत्—इति ग, घ ।

† समुचति—इति ख ।

‡ वन्तु—इति ङ ।

सङ्गां प्रचर्याथास्मै व्रतं वार्हव्रतं वा प्रयच्छ-
त्यथ प्रवर्यापसङ्गा मथ प्रवर्यं मुत्सादयत्याप्त्वा तं
कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणुति ॥ १८ ॥

तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽप्य
शुशुचानो भवति तं यदस्या मुत्सादयेदिमा मस्य
शुशुच्छेद्यदुत्सादयेदपोऽस्य शुशुच्छेद्य यत् परि-
ष्यन्द ऽउत्सादयति तयो ह नैवापो हिनस्ति नेमां
यदुहाप्सु न प्राच्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्
समन्त मायः परियुन्ति शान्तिर्वा ऽप्रापस्तेनो ऽद्वमां
न हिनस्ति तस्मात् परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् ॥

॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति तदे-
वैनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति * ॥ २० ॥

यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते प्रवर्याः स यदन्यथा-

ग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान् वहिर्होभ्यो लोकेभ्यो दध्या-
दथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु
दधाति ॥ २१ ॥

यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य
यत् प्रवर्ग्य ऽआत्माय मग्निश्चितः स यदन्यद्वाग्ने-
रुत्सादयेद्वहिर्होमाप्तिरो दध्यादथ यदग्ना ऽउत्-
सादयत्यात्मान मेवाश्नैतत् संस्तुत्य शिरः प्रति-
दधाति ॥ २२ ॥

स्वयमातृश्रुत्या सप्तसृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्य मुरसाद-
यति । प्राणः स्वयमातृश्रुत्या शिरः प्रवर्ग्य आत्माय
मग्निश्चितः शिरश्च तदा । न च प्राणेन सन्तनोति
सुन्दधात्युत्साद्य प्रवर्ग्य यथा तस्मिन्नुत्सादनम् ॥
॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [२. १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःस्पृहसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्भये , त मङ्गं यन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ १ ॥

औपवस्यदिवसात् प्राचीने दिवसे कर्त्तव्यं प्रयोग मभि-
धाय तथा तस्मिन् दिवसे कर्त्तव्यं मभिधत्ते । “उपवस्यो-
येहन् इत्यादिना । ‘प्रातस्तुति आदिष्वे वार्चं विद्यजते’ च
यजमानः वार्चं विद्यज्येत् । यत्र पूर्वकाल मात्रे ज्ञा प्रत्ययः
न हि तत्र पूर्वोत्तरप्रक्रियायाः समानकर्तृत्व मस्ति ।” यज-
मानस्य वाग्विसर्जमादृष्योर्योराज्यग्रहणादिति पात्रो भगवा-
कोऽपि स्थायी तु पिठरा काराः * उरविर्वा महामुखा
व्यत्ययेन क्री-प्रत्ययः । “तदुपरिष्ठादिति । यत्र प्राच्यां स्थाव्यां
वा दध्यादित्यं समासितं तदुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्नि मारोहेतीति “दर्भमुष्टि निधानानन्तरम् तदान्यं
दध्यादित्रयं समासितं तदुपरिष्ठाच्चादाय “नमस्त १” इति मन्त्रे-
णान्नि मारोहेत् । अतएव कात्यायनः,— “उभय मीदाय
चित्यारोहणं नमस्त इति ३ इति । आरोहणे नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य
पूर्वार्धस्य पाठे प्रयोजन माह— “यत्रैव सर्वोऽग्नि रिति ।

* ‘विठराकास (रवि)र्वा (१)”—इति छ ।

‘विठराकां उर्या’—इति झ ।

‘पिठ एकां उर्या’—इति ञ ।

१ वा० मं० १० ११ ।

३ का० मी० य० १८ ३ ५ ।

मातृष्ठा प्रायोद्येवैतत् स्वयमात्मन आत्मने इति । अतश्चाग्नि-
मन्त्रं च प्राये तदाव्यस्य च मन्त्रमिहितवान् भवति । प्रका-
रान्तरेणापि स्वयमात्मनायां व्याधारणं सुपपादयति ॥ ४ ॥

यदेवेति । एषा स्वयमात्मना अग्ने रुत्तरवेदिः (चतुः ।
अथ या मसुम् बुद्धौ परामर्शं पूर्वां सुत्तरवेदिं व्याधारयति ।
सा पुनः सोमयागस्य अतोऽस्यां स्वयमात्मनायां व्याधारणायै
रुत्तरवेदिः) * तर्हि तद्व्याधारणे पूर्वोत्तरवेदिवत् ॥ ५ ॥

हिरण्यदर्शनादि† पूर्वकत्वेन भवितव्यं मित्यत आह—
“पश्यं स्तत्रेति । प्रत्यहं सोत्तरवेदिभ्युत्तमन्त्रादि निर्मितत्वा-
भावेनोपचारिकोत्तरावदित्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र हविःप्रदानसाधनत्वेन प्रत्यक्ष वेद-
कारस्य ‡ तु उद्याभावेन परोक्षत्वं चाग्नेन पञ्चगृहीतेन
व्यतिहारं सुतरं वेदेर्वाधारणात् तथैवास्या अपि उत्तर-
वेदिस्त्वेन व्याधारणं सुपपन्नं मित्याह । “आग्नेनेत्यादिना ।
व्यतिहारं मित्यनेन पूर्वं दक्षिणां व्याधारणं तत उत्तरयोषी
पश्चाद्विषयोषी तत उत्तरांसे तत मध्ये इत्ययं क्रमो
विवक्षितः ॥ ७ ॥

अथ क्रमेण मन्त्रान् प्रदर्शयं व्याचष्टे । “नृषदे वेदिति
नृषु सीदतीति । नृषत् इति प्राणव्यतिरिक्तं सपि दत्तुं

* ‘वत्सवीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकभाजो नास्ति ।

† का० औ० ख० १८. ३. ७ ।

‡ वा० ख० १७. १२ ।

शङ्कत इति । विवक्षितोर्यो दर्शितः— “प्राणो वै नृपमिति ।
 नृपदित्यत्र नृ-शब्दस्य प्रसिद्ध एतार्थो विवक्षितो नेतर इत्युक्तं
 मनुष्या नर इति एतन् मन्वसाध्यव्याघारणस्य फलं मुक्तम् ।
 ‘तुष्योऽय मिति । वेडिति सम्प्रदानार्थीयो निपातः । नृपदे
 मनुष्येषु वर्त्तमानाय प्राणरूपायाम्नेये वेद् इदं मान्य-
 रूपं हविर्देत मित्यर्थः । “अय मग्निः सर्विदिति । ‘अय’
 सवित्रोऽग्निः ‘सर्वित्’- स्वर्गे लभयतीति सर्वित् अष्टार्यं
 मन्यत् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण मन्वाणा अभिधानं प्रशंसति— “यदेवाह
 अमुपदे वेडिति ॥ इत्यत्रेति-शब्दः प्रकारवाचीनेन बहिर्पदे
 वेडित्यादीन्यपि संश्लिष्टानि भवन्ति । एतानि नृपदित्या-
 दीनि अस्यैव सञ्चितान्मेर्नामानि अस्य सर्वात्मकत्वेन मनुष्यादि-
 स्थिताग्न्याभक्तत्वात् । अत एतेन नान्येवनामानि प्रीणित-
 यान् भवति । न केवलं तेषां प्रीणनं अपि तदेव तादृ-
 मभ्यस्तिरपोवाह,— “तानीति । ‘यस्यैषु देवतायै हविर्गृह्यते
 सा देवता न’ भवति । अतोऽत्र नृपदादि नामानि चतुर्थ्यं
 तानुवाच्योमविधानात्तदर्थं हविर्गृह्य मिति हविषा तानि
 याभाति देवता कृतवान् भवति । किञ्च नृपदादि शब्दाभि-
 धान-विनामयाह मस्मिन् सञ्चितेऽसौ निदधाति ॥ ८ ॥
 आहुतीनां कार्त्तव्यं प्रीतिं भवतीत्याह,—

“पञ्चेता इति । यच्चगृहीत मान्यं दध्यादिकषेतुभ्य इत्यन्ते-
रूपयानोत् तत्रान्यथ विनियोगोऽभिहितः ॥ १० ॥

अथावशिष्टस्य विनियोग माह— “अथैन मिति । तदु-
पयोग माह, “जायत एष इति ॥ ११ ॥

‘दध्यादीनां बहुवात् सर्वान्वत्’ विहितं तत् समुच्चयं
परिचित्रो बहिरपि कर्त्तव्यं मित्वाह,— “सर्वत इति ॥
उपदिष्टाहर्भमुष्टिं निदधातोत्युक्तान् दर्भान् समुच्चये विनियुज्य
प्रशंसति— “दर्भे रिति । ‘अं हि देवाना मिति’ हि’ शब्दः
शास्त्रान्तरप्रसिद्धिं द्योतयति । अतएव तैत्तिरीयकी श्रूयते,— “यत्
एहपि दिर्न तद्देवाना मिति” ॥ । अथ तैर्दध्यादिभिः समुच्चये
नाहर्भं संस्तुतेऽग्नौ उत्तमरूपनिधानं भवतीति प्रशंसति । ‘यदेवेति
‘अथै वै’ रूपं मिथादिना परमरूपत्वं मुपपाद्यते । अग्न्यावद्गु-
णकारणत्वाद् रूपं परमत्वं तु दध्यादीनां रसातिशयवत्त्वादिति
दध्यादीनि परमं रूपं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ पुनस्तान्येव दध्यादीन्यग्रेरुपदिष्टाग्निरूपेण प्रशं-
सति— “यदेवेन मिति । अग्ने पूर्वं ‘यत्’ यस्मिन्नर्थे
आविशब्दाभिधेयाः ‘प्राणा’ विसृष्टं प्रजापतिं ‘समस्तुर्वन्’
तददः काले ‘अदः’ शब्दस्तस्य कालस्य विरूपं समिधत्ते ।
‘अमुं भागं’ मकुर्वत ‘अमुं’ मित्यपि विप्रलष्टो भाग उच्यते ।

• “सर्वतः समुच्चयपि वाद्येन परिचित इति”—इति का. श्रौ.

५०. १८. २. ८ ।

† ते. ब्रा. १. ६. ८ ६ ।

‘अमुं भागं’ मिति यदुक्तं - तदेवाह अतः (१) ‘सजूरद्धीय’ मिति सजूरद्धो ऽप्यवोभिरित्वेनेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूपं मन्त्रं अथाग्निं सञ्चितेऽग्नौ एवं तं दध्यादिलक्षण - सुपरिष्ठाग्नौ मकुर्वतानेव प्रीणाति । सञ्चितस्याग्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राण-
कृतोऽग्नेर्भागः प्राणानां सपि भवतीति तस्याग्नेरनेनोपरिष्ठाद् भातिन ‘तानीव’ प्राणान् प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः । दध्यादि-
विषयं ब्राह्मणम् प्रागुक्तं मित्याह, — दध्नेति । तच्च सप्तम-
काण्डे कूर्मोपधानकथनावसरेऽभिहितम् * ॥ १३ ॥

अथ समुच्चये प्रथमं मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे — “ये देवा देवानां मिति † देवा ‘यज्ञियानां’ यज्ञार्हणां सपि यज्ञियं’ तत् पूर्वं कथं मेव सर्वेषां यज्ञार्हत्वादित्यर्थः द्वितीयं तृतीयं मादौ प्रसिद्धानि वित्याह ‘संवत्सरीणां’ मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वादेतत् ‘संवत्सरीणी भागं’ यतः प्राणादध्यादीनाहुता-
न्येषादग्निं अतोऽहुतादौ ‘हविषं’ इत्युक्तम् । चतुर्थपादे मधुनो हृतस्येत्यनेन प्रकृतं मेव मध्यादि उच्यत इत्याह — (“संवत्स-
रीणां मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वा-
देतत् ‘संवत्सरीणी भागं’ यतः) ‡ स्वयमस्येति ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे — “ये देवा देवेभ्य इति § । ‘देवाभ्यो’

* पुरस्तात् * का० ४ प्र० १ भा० १ वल्ली ।

† वा० सं० १७ १३ ।

‡ बन्धनोपिच्छातः प्रदर्शितः पाठो न-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

§ वा० सं० १७ १४ ।

इति । एते देवाः प्राणादेवेषु 'अधि देवत्वं' अधिका देवास्तेषां
 भावस्तत्त्वं 'मायन्' प्राप्नुवन् तान्मति स्तेषां सुपजीव्यत्वात् ।
 अत उक्तं 'ये देवा देवेष्विति' द्वितीयपादे सर्वात्मकत्वम् ।
 ननु हृत्वाद्भग्नशब्देनाग्निं सूच्यत इत्याह,— "अयमग्निरिति ।
 तृतीयपादः प्रसिद्धार्थ इत्याह— "न हि प्राणेष्विति । तुरीयपादे
 अभिप्रेतं विधेयमाहानेवति इति । 'ते' प्राणादित्यपि 'न' सन्ति
 पृथिव्या अपि न सन्ति 'किं' तु यदेव प्राणभृदसु तस्मिन् सन्तीत्ये-
 तदुक्तं भवति । देवानां अपि देवा यन्नियानां अपि यन्निया
 वै प्राणाः संवत्सरं सम्बन्धिनं भागं सुपासते । अस्मिन् पक्षे इविषा
 ज्ञाताशय्यात्परं स्ते स्वयमस्य मधुनीं घृतस्य पिवन्तु मधुनीं
 घृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणो षष्ठी, मधु घृतं सपक्षय मितत् ।
 दध्यपि पिवन्त्विति प्रथमस्यार्थः । ये देवाः देवेष्वपि अधिक-
 देवत्वं प्राप्नुवन् किञ्च ये अस्या अग्नेः पुरो गन्तारो भवन्ति
 येभ्यो विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्तते प्राणा दिवः
 साक्षुषु पृथिव्या अपि साक्षुषु न सन्ति । किन्तु यदेव प्राण-
 भृत् तत्रैव सन्तीति द्वितीयस्यार्थः । 'साक्षु' शब्दस्य (यदा-
 दिषु मासृत् स्यूना सुपसङ्गा मितिसु आदेशम् । समुच्चय-
 मन्तयो द्वित्वसङ्गा अग्नेः समुच्चयसाकल्ये हेतुत्वेन प्रवर्तन्ति ॥ १५ ॥
 "हाम्या मिति । यजमानस्याग्निचयनेनाभित्वप्राप्ते यजमानो-
 ऽग्निः समुच्चयानन्तरम् प्रत्यवरोहेदित्याह यथेति) * ॥ १६ ॥

पवरोहयन् वज्रपस्यानयनश्रुतिरेकयो गुणादोषावाद् 'सर्वे
 हेत' इत्यादिना 'सोऽय मग्नि' दयनेन संस्कृतः एव सर्वे पाशाः
 प्राजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः सोऽध्वर्युः
 दवावसरे यदि 'चात्मन' एतां "प्राणदा" इत्येतान् मन्त्रद्वयां
 प्राणरक्षणं न वेदेत् तर्हि एषोऽग्निरस्याध्वर्यो 'प्राणान् हृषीत'
 वर्जयेदपगमयेदित्यर्थः । प्राणादेत्यादिसमन्तरूप परिदामिधाने
 तु तथा न कुर्यात् ।

इत्य मन्त्ररूपस्योपयोग मभिधायाय मन्त्र व्याचष्टे—
 "प्राणदा इति १" । "एतद्वा मेऽसीत्येतदिति । 'मे' मर्दय एषां
 प्राणादीनां नासीत्येतदेवोक्तं भवति न पुनरन्यार्थं मित्यर्थः ।
 हे अग्ने त्वम् मे प्राणापानाभ्यागानां सर्वस्य धनस्य च दातासि ।
 एतो ब्रवीमि ते हेतयो ऽप्तादव्या 'दापन्तु' 'असभ्यं' तु 'पापकः
 शिवश्च भव' ॥ १० ॥

अग्नेरपहृष्ट्य प्रधात्, कर्मस्य प्रयोग माह— "मत्येत्येति ।
 अघाक्षा इति 'असौ' यजमानाय 'अतः' पयः कृच्छ्र 'वा अर्ध-
 अतः प्रयच्छति' 'अयं' तदा मेवोपराजिकाभ्यां 'प्रवर्ण्योपसङ्गां
 प्रचर्य' अयं प्रवर्ण्यं सुखादयति 'यज्ञोक्तामायेन प्रवृत्ति' तस्य
 कामस्याग्नेः स्यात् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

'प्रवर्ण्यं सुखादयति' नामात्येन विधानाद्यत्र कश्चित् प्रसङ्गा-
 बाह, — "त वा इति । परितः अन्धो जलस्त्रवणं यस्मै

* "प्राणदा इत्यसौहृति"—इति का० शौ० सू० १८ ३. ८ ।

† १० श्लो० सू०-१९ १५ ।-

परिष्यन्दो दीपः * ननु पृथिव्या मण्डु वा कस्माद्योत्साद्यत
इत्याह,— “ततो वा इति । एष प्रवर्य्य, स्थापत्वाच्छोक-
विमिश्रितो भवति । अतस्तं यदि पृथिव्यां सुखादयेत् तदा
तस्य शोकः पृथिवीं प्राप्नोति । अथ यद्यपि, उत्सादयेत्,
तस्माच्च शोकायः प्राप्नोति । तस्मात् तत्र योत्सादनीयः-
किन्तु परिष्यन्दे तथा च पृथिवी मण्डु न हि नक्षि ननु ;
परिष्यन्द उत्सादनेऽपि तत्र तदुभय सम्भवात्, कथं तासां
हिंसाभावः इति । तत्राह,— “यदक्षाप्तिः । अपां मध्ये-
नुक्तादयो हि नक्षि यमदीये पृथिवी मेयोक्तादयति । तथा
परिमितः । शान्तिहेतु भूताभिरङ्घ्रिर्वक्ष्यिगत्वात् पृथिव्या अपि
हिंस्रानास्तो इयमैः ॥ १८ ॥

प्रवर्य्योदासनस्य स्थानान्तरं विधत्ते— “अग्नीक्षेयेति ।
पूर्वोक्त परिष्यन्दे अतो वा प्रवर्य्य उत्साद्यते, इति विकल्प-
विधानं मेतत् । अतएव, कात्यायनः— “अग्नी परिष्यन्दे वा
इति * । तत्तस्य प्रवर्य्यस्य परिष्यन्द एयोदासने, कस्यचिदपि
बाधाभावादस्याप्यग्नेः परिष्यन्दत माह— “इमे वै शोका,
इति । पृथिव्यादिकोकात्मकस्याग्नेः समुद्रयहेदनात् परिष्यिता-
मेवात्मकत्वम् ॥ २० ॥

* “अयौ दृष्टकाचितः स्थलरूपे • परिष्यन्दे यस्य परितः व्यापः
स्यन्दन्ते परिगच्छति परिष्यन्दो दीपः जलमध्यस्यो जलानाच्छादित
उच्चप्रदेशः”—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ११ ।

† “उपसदन्ते प्रवर्य्योदासनं यथोक्तं मयौ परिष्यन्दे वा”—इति
का० श्रौ० सू० १८. ३. १० ।

अथान्तावेबोदासनं प्रमंसति,— “यदेवेति । अन्त्यादयो देवादीप्यमानत्वेन ‘प्रवर्ग्या’ अतएव लोकावयान्तादग्नेरन्त्यश्च प्रवर्ग्यासादने अन्त्यादीनेवेतेभ्यो लोकेभ्यो षड्विंशं कुर्यात् । अन्तो तदुदासने तु एवमेव लोकेषु अन्त्यादीविहितवान् भवति । अन्तावुत्सादयतीति सोपः शाकत्यस्येति * वकारस्य षोडशः ॥ २१ ॥

। अथ पुनस्तत्रैबोदासनं यज्ञस्य गिरः शरीरसन्धानरूपेण प्रमंसति ;— “यदेवान्ता उत्सादयतीति ॥ २२ ॥

यदास्वन्त्यावुत्सादनं तदोदासने विधेयं माह— “स्वयमाह्वय-
वेति । ‘प्रथमं प्रवर्ग्यं’ ज्ञयमाह्वयाया ‘संसृष्ट’ मुदाह्वयेत् । एवञ्च स्वयमाह्वयायाः † प्रावरूपत्वात् प्रवर्ग्यात्मकस्य यज्ञस्य गिरः सञ्चिताम्यात्मकस्य यज्ञशरीरस्य प्राक्षेप सन्धानं करोति । “बन्ध-
धातीति । अस्मैष विवरण ‘उत्सादयं प्रवर्ग्यं मिति’ । तस्य प्रव-
र्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादनं मुक्तं
तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यं मुत्सादयेत् प्रत्येत्याग्निं महर्षिष्वित्त्या-
द्युक्तकासक्रियपञ्चशरीरसाद्येतिस्वयन्तस्य प्रयोगः ॥ २३ ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रोतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ।

“ माध्वन्दिनयतपयमाह्वयभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्* । आहुतीश्च जुहोति
समिधश्चादधारयतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्ताद्-
न्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्धिश्च तथैवैनं मय मेत-
देष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च
स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते तस्योक्तो बन्धुः† ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसंस्मितेनैवैनं मेतदन्नेन
प्रीणाति यदु वा ऽआत्मसंस्मितं मन्नं तदवति तन्न
हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तदात् कनीयो न
तदवति समान्याः सुचि गृह्णीते समानो हि स
य मेतत् प्रीणाति वैश्वकर्माणाभ्यां जुहोति विश्व-
कर्माय मग्निस्त मेवैतत् प्रीणाति तिस्र ऽआहुती-

* 'प्रहरिष्यन्'—इति ग, घ ।

† 'बन्धुः'—इति ङ ।

र्जुहोति त्रिष्टुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावते-
वैन मेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥

अथ समिध आदधाति । यथा तर्पयित्वा
परिवेविष्यातादृक्त्तदौदुस्वर्यो भवत्यूग्वै रस उदुस्वर
ऽज्ज्ज्वेन मेतद्रुसेन प्रीणात्याद्रा भवत्येतद्वै ज्वन-
स्पतीना मनात्तं जीवं यदाद्रै तद्यदेव ज्वनस्पती-
ना मनात्तं जीवं तेनैन मेतत् प्रीणाति घृते न्युक्ता
भवत्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवैन मेतदं भागेन स्वेन
रुसेन प्रीणाति सज्जां राशिं व्वसन्ति तत्र हि
ता रुसेन सम्यद्यन्ते तिस्रः समिध आदधाति
त्रिष्टुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतेवैन मेत-
दुन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

यदेवैता आहुतीर्जुहोति । एतद्वा ऽएनं
देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन समस्कुर्वन्नेताभिरा-
हुतिभिस्तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन संस्करो-
र्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥